

**UNIVERZITA PARDUBICE
FAKULTA FILOZOFICKÁ**

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

2009

Alena KUBÁTOVÁ

Univerzita Pardubice

Fakulta filozofická

Genderová problematika v próze Terézy Novákové

Alena Kubátová

**Bakalářská práce
2009**

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
Katedra historických věd
Akademický rok: 2008/2009

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE (PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Alena KUBÁTOVÁ**
Studijní program: **B7105 Historické vědy**
Studijní obor: **Historicko-literární studia**

Název tématu: **Genderová problematika v próze Terézy Novákové**

Zásady pro vypracování:

1. Problematika genderu v umělecké literatuře – obecný úvod
2. Obraz ženy v próze Terézy Novákové
 - 2.1. Žena – vlastnicka
 - 2.2. Žena – hrdinka
3. Různé polohy femininity a maskulinity v próze Terézy Novákové
4. Usvědčení smyslu díla a problematika recepce: „přechem mřený“ úzkou čtenářů

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování bakalářské práce: **tištěná/elektronická**

Seznam odborné literatury:

Burešová, Jana: **Proměny společenského postavení českých žen v 1. polovině 20. století**. Olomouc 2001.

Janáčková, Jaroslava: **Román mezi modernami**. Praha 1989.

Kamenitá stezky. Kol. autorů (redigoval J. Ort). Hradec Králové 1978.

Lenderová, Milena: **K hříchu i k modlitbě (Žena v minulém století)**. Praha 1999.

Moldánová, Dobrava: **Obraz ženského osudu a jeho proměny v tvorbě spisovatelek na přelomu století**. Čes.lit.34, č.5, s.420 – 432.

Novák, Arne: **O Teréze Novákové**. Česká Třebová 1930.

Polák, Josef: **Česká literatura 19. století**. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1990.

Zlázalá křídla snů (Ženy v české literatuře). Literární archiv, sb. č. 85 - 86 / 2008 - 2004.

Velour/ bakalářské práce:

PhDr. Ivo Říha
katedra historických věd

Datum zadání bakalářské práce:

30. dubna 2008

Termín odevzdání bakalářské práce:

31. března 2009

prof. PhDr. Petr Mařík, CSc.
děkan

I.S.

Teréze Jádovská
doc. PhDr. Teréza Jádovská, Ph.D.
vedoucí katedry

V Pardubicích dne 30. listopadu 2008

Prohlášení autora

Prohlašuji:

Tuto práci jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorský zákon, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Souhlasím s prezenčním zpřístupněním své práce v Univerzitní knihovně.

V Pardubicích dne 23. 06. 2009

Kubátová Alena

Poděkování

Na tomto místě bych chtěla poděkovat PhDr. Ivo Říhovi především za odborné vedení a cenné rady, které mi poskytoval během vzniku bakalářské práce. Velice si vážím i konzultací a poskytnutého času, který mi věnovala prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc.

Abstrakt

Práce s názvem „Genderová problematika v próze Terézy Novákové“ se zabývá rozbory vybraných prozaických děl spisovatelky T. Novákové zaměřených na ženské postavy.

Hlavní pozornost je věnována povídkovému souboru *Úlomky žuly*, ve kterém autorka nejvýrazněji ztvárnila ženské hrdinky.

Smyslem této práce je výzkum genderových konstruktů a feminity 19. století. Opomíjena není ale ani maskulinita a mužské postavy. Těm je věnována pozornost v poslední kapitole, týkající se rozborů románů *Jan Jílek* a *Jiří Šmatlán*, které jsou stavěny do opozice analýzy povídek.

Klíčová slova

Teréza Nováková; *Úlomky žuly*; Jan Jílek; Jiří Šmatlán; genderová problematika; ženské postavy; manželství; mateřství

Summary

The work titled „Gender Issues in Prose Written by Teréza Nováková“ deals with analyses of selected prose works of the writer T. Nováková focused on female characters.

The main accent is put on the collection of stories called *Úlomky žuly (Fragments of granite)*, in which the author depicted her heroines most distinctly.

The purpose of this work is a research of gender constructs and femininity in the 19th century. Nevertheless, neither masculinity and male characters are neglected and they are described in the last chapter concerning analyses of the novels *Jan Jílek* and *Jiří Šmatlán*, which are contrasted with the analyses of the stories.

Keywords

Teréza Nováková; *Úlomky žuly*; Jan Jílek; Jiří Šmatlán; gender issues; female figures; matrimony; maternity

OBSAH

Úvod	1
1. Východiska tvorby Terézy Novákové	4
1.1 Životopisná část	4
1.2 Vzdělání a společensko-kulturní vlivy	6
1.3 Láska a manželství	8
1.4 Pobyť ve východních Čechách	9
1.5 Literární inspirace a vlastní tvorba	11
2. Povídkový soubor <i>Úlomky žuly</i>	13
2.1 Zveřejňování a vydávání povídek	13
2.1.1 Ženský příjemce	13
2.2 Struktura povídek	14
2.3 Jazykové rysy	15
2.4 Motivická výstavba	16
2.5 Recepce	17
3. Genderová problematika v povídkovém souboru <i>Úlomky žuly</i>	19
3.1 Drobová polévka	22
3.2 S nůši	25
3.3 Z rána před svatou	28
3.4 Před pohřbem	30
3.5 Halouzky	32
3.6 Na faře	34
3.7 Rekapitulace	37
4. Románová tvorba	43
4.1 Genderově vyhranění muži ve vybraných románových dílech.....	45
4.2 <i>Jan Jílek a Jiří Šmatlán</i>	45
Závěr	49
Resumé	53

Prameny a literatura 55

Prameny 55

Literatura 55

Úvod

Teréza Nováková je známá především jako redaktorka periodika *Ženský svět* a jako bojovnice za rovnoprávnost žen. Tyto vlivy se projevují i v její beletristické tvorbě. V bakalářské práci s názvem *Genderová problematika v próze Terézy Novákové* budeme zkoumat genderové prvky vybraných prozaických žánrů – povídkového souboru *Úlomky žuly* a románů *Jan Jílek* a *Jiří Šmatlán*.

Vlivům, které Novákovou přiměly zasadit dějová východiska na český venkov 19. století, ač sama pocházela z měšťanského prostředí, z Prahy, se věnuje úvodní kapitola.

Nahlížíme na její výchovu, vzdělání a politicko-kulturní proměny společnosti jako na možné činitele a výchozí body jejího vlastního literárního tvoření. Zásadní osobností pro budoucí spisovatelskou činnost Novákové se stal její manžel. Díky němu měla možnost poznat krajinu českého venkova i její obyvatele, místní zvyky a tradice. Přestěhování manželů z centra Prahy do východočeské Litomyšle lze považovat za probuzení literárních vloh Novákové – dalo za vznik etnografickým studiím, povídkám i románům dějově zasazených na východočeský venkov 19. století.

Hlavní pozornost je věnována analýze povídkového souboru *Úlomky žuly*. V nich je jasně zřetelná orientace na ženské postavy a také na ženské čtenářstvo – prvotní povídky, *Drobová polévka*, *S nůši* a *Z rána před svatbou*, autorka publikovala v *Kalendář paní a dívek českých*, tedy v periodiku, které prezentovalo proud ženského emancipačního hnutí.

Ženské postavy prezentované v povídkách jsou rozličné – mladé nebo staré, bohaté či chudé, setkávají se s narozením i se smrtí. Nováková se snaží postihnout podoby ženské krásy (fyziologickou i duševní) i ženské cykly (dětství dívky, panenství, manželství, mateřství, vdovství a stáří). Vnímá venkovskou ženu 19. století především jako matku a manželku, dále jako hospodyně. Neopomíná ani milenectví a různé rituály (přechody do následných fází života). Žena, jejíž hlavním úkolem se stávala fertilita, je v povídkách rovněž představována jako osoba, jež je zodpovědná za zdraví a výchovu dětí (i náboženskou). Představované rozbory jsou zaměřené především na motivy manželství (v některých případech milenectví) a mateřství, i když se v povídkách vyskytují i další.

Do opozice analýzy povídek a povídkových postav je stavěna poslední kapitola, týkající se románů. Na pozadí konfrontace povídek a vybraných románů srovnáváme to, co je genderově zajímavé právě ve zmiňovaných povídkách a románech.

Nováková mužským postavám sice nechává vlastní prostor, avšak nestaví je do opozice postavám ženským, prezentovaným v povídkovém souboru či vyskytujícími se přímo v románech. Zde zastávají dějově méně výrazné role, i tak jsou důležitými postavami v pozicích matek či manželek.

Zvolené romány, *Jan Jílek* a *Jiří Šmatlán*, jsou vybrány právě pro jejich monografičnost. Nováková stvořila i další romány, neméně významné (*Drašar*, *Na Librově gruntě* a *Děti čistého živého*). V těch je ale větší důraz kladen na politické a společenské proměny, a jsou zaměřeny na kolektiv (oproti výrazné jedné hlavní postavě ve zvolených románech) a na společné vnímání nastávajících sociálních zvrátů. Postavy Jan Jílek i Jiří Šmatlán jsou představiteli maskulinních rysů, zahrnují v sobě „typické“ znaky, které byli předmětem zkoumání.

Genderové konstrukty, které si v rozbořech představíme, se snažíme nahlížet z kontextu 19. století. Nelze chápat doslovně termíny jako feminismus, feminitu, maskulinitu či genderové stereotypy shodně s dnešním světem 21. století, kdy jsou již vytvořeny definice pro tyto pojmy. Musíme brát v potaz aspekt století, ve kterém se teprve tyto výrazy a myšlenky naplňují a postupně formují.

K použitým výchozím studiím, např. Pavla Barši, Jana Poněšického či Martina Fafejty, je přihlíženo s rezervou. Studie sice již pocházejí z 21. století (nejsou tedy ideologicky ovlivněné, jako např. studie Zdeňka Nejedlého), jsou ale „obecné“, týkají se především sociologie pohlaví, sexualitou a současnými genderovými stereotypy, neberou v potaz kontext námi vymezeného století. K nastínění situace 19. století byly více nápomocny studie většinou publikované ve sbornících a jmenovitě pak výzkumy Mileny Lenderové a Marie Mackové, které se specializují na ženskou problematiku 19. a 20. století.

Jen minimum výzkumů a studií se zabývá problematikou mužských a ženských postav v tvorbě Terézy Novákové. Přínosnou se stala proto studie Terezy Riedlbauchové věnovaná *Kalendáři paní a dívek českých*. Pozornost byla věnována především doslovům a komentářům v povídkovém souboru i v obou románech. Stěžejní postavení zde sehrál *Komentář* Jaroslavy Janáčkové v souboru *Úlomky žuly*. Janáčková zde, jako první vůbec, naráží na problematiku genderové rozrůzněnosti postav a definuje postavení ženských osob v díle Terézy Novákové i ve venkovské společnosti 19. století.

K rozborům přistupujeme navíc s vědomím, že nelze spojovat projevy historické reality s autonomním fikčním světem literárního díla. V některých publikacích zkoumajících zejména životní osudy Terézy Novákové, např. u Nejedlého, si lze všimnou propojování literárních motivů s reáliemi. To však není přípustné. Okolnosti vzniku literárního díla lze

sledovat, nikoli však mísit se světem literárního díla. Můžeme maximálně uvažovat o reálném kontextu díla, na jehož základě asi vznikala imaginace autorky. Je důležitým faktem, že díla Novákové, kterým se věnuje rozbor a tato práce (*Úlomky žuly, Jan Jílek, Jiří Šmatlán*), nejsou dokumenty, ale beletrií (povídka, román).

Veškerý soupis bibliografických údajů použité a prostudované literatury a zdrojů je uveden na konci této bakalářské práce.

Výsledkem rozborů a výzkumu se stala tato studie o genderově vymezených postavách ve vybraných prozaických dílech Terézy Novákové.

1. Východiska tvorby Terézy Novákové

1.1 Životopisná část

Literární činnosti Terézy Novákové, samotným počátkům její aktivní tvorby předcházelo mnoho událostí a působení rozdílných vlivů. Abychom pochopili, proč se Nováková zabývala právě venkovskou tematikou a literární činností vůbec, musíme hlouběji do jejího nitra. Spíše až k jejím předkům - k prarodičům.

Zvláště k Žofii Deutschové (rozené Kernové). Její manžel Štěpán Samuel Deutsch se stal finančníkem a Žofie pochopila, že si musí získat v očích okolního světa jistý společenský lesk. V polovině 30. let 19. století se oba dali pokřtít.¹ Přestěhovali se z Jihlavy do Vídně, kde si paní Deutschová zařídila svůj první velký společenský dům. Zvala k sobě jen vybranou společnost,² pořádala „assemblés“, společenské večery (aby vypadala vznešeněji mluvila po starém způsobu vyšších vrstev, nejraději francouzsky). Navštěvovala plesy a divadla, „načež po saisoně plně těchto požitků odjížděla, jak se na paní této společenské úrovně tehdy slušelo, do lázní, aby se toho všeho zbavila a nabrala nových sil pro novou zase saisonu nových požitků. Zkrátka – dáma comme il faut.“³ Žofie byla dokonalou měštkou. Pod úsměvy ve společnosti se ale skrývala krutá, pyšná a panovačná osoba. Tuto tvář znala však jen její nejbližší rodina.⁴

Díky tomu až druhé generace žily jinak než Žofie. Ona v nich vychovala odpor proti tomu, čím žila sama. Tyto děti, vnoučata Žofie Deutschové, si samy našly svá nová působiště.⁵

Matka Terézy, Arnoštka, se narodila r. 1829 v Jihlavě (pokřtěna byla až 1. června 1847 v Bratislavě).⁶ Dívka byla vzdělaná (osvojila si znalost literatury a dramatického umění), jemná společenským vystupováním, navíc krásná. Bohužel trpěla matčinou hrubou pýchou. Rodiče domluvili její sňatek s úředníkem České spořitelny Františkem Lanhansem.⁷ Brzy po svatbě, která se konala 26. října 1848, se mladí manželé odstěhovali do Vídně. (Jejich

¹ Před r. 1848 Žid nebyl společensky rovnocenný.

² Společnost samozřejmě vybírala úzkostlivě, aby z toho také prosperovala

³ NEJEDLÝ, Z. *Teréza Nováková*. Praha: Československý spisovatel, 1958. Cit. s. 21.

⁴ „Dcery pro ni nebyly vlastně ničím, než aby jí sloužili, přičemž však bylo se jí velmi těžce zachovati, a tak její dcery takřka ani nevycházely ze strachu, co mamán, v jakém je rozmaru.“ (Tamtéž, s. 22.)

⁵ Vnuč C. Karlweiss se stal vídeňským dramatikem lidového typu; další vnuč Vilém Wallis působil v Hildesheimu jako dramatik a novinář; z vnučky Jarzebecké se stala spisovatelka, rovněž jako z Terézy Novákové.

⁶ Křest proběhl tajně, v době, kdy pověst rodiny Deutschových začínala pronikat do vyšších kruhů.

⁷ „Byl to člověk dobrý, ale přitom klidný až k flegmatickosti.“ (NEJEDLÝ, Z. *Teréza Nováková*. Praha: Československý spisovatel, 1958. Cit. s. 26.)

stěhování bylo důsledkem tehdejších pražských poměrů, kdy v těchto neklidných čtyřicátých letech sílilo buřičství a revolucionářství.). Až později, za příjemnějších okolností, se navrací zpět do Čech.

31.7.1853 se Arnoštce narodila první dcera, Teréza (nejstarší ze čtyř dětí).

„Bylo to v ranních hodinách, v klenuté zeleně malované alkovně ve 3. poschodí velikého, rozsáhlého domu č.525 na rohu ulice Žitné a V Tůních. A událo se při tom dvojí znamení, z něhož bylo možno předurčovat osud novorozeněte. Byla neděle a jitro. Bylo to tedy dítě sváteční a jitřní, což podle rozšířené víry lidu znamená štěstí, veliké štěstí. Ale dítě při tomto svém vstupu do štěstí bylo by málem zahynulo. Porod byl těžký, bylo třeba lékařského zákroku, při němž bylo dítě tak zmučeno, že přišlo na svět zsinále a vlastně bez dechu, takže již je odnášeli pryč, jako mrtvé, aby je matka neviděla. Když tu, v náručí oddané služky, přece jen vzkřiklo, vydechlo a tak vstoupilo v život. V tom tedy bylo zase špatné znamení pro život novorozeněte. Ale kdož se tehdy staral o budoucnost! Matka i otec byli šťastni z příchodu svého dítěte a zasypali je takovou láskou, že jim ani nepřipadlo, že by jejich dítě mohlo čekat něco jiného než veliké, veliké štěstí.“⁸

V dětství na Terézu Lanhansovou silně působila dvě místa: prvním byl její rodný dům v Žitné ulici, jako druhý domov sama nazývá ordinanční síň (V pěti letech, r.1858, onemocněla spálou a doléčení následků trvalo přes 12 let, kdy musela neustále docházet na kontroly k lékaři.).

V Teréze Lanhansové se v letech jejího dětství velmi silně rozvíjela fantazie. Například při vycházkách s matkou na Staré Město se jí tato část Prahy jevila doslova jako jiný svět – křivé a dlouhé ulice, hlučná podloubí, černé zdivo domů... To vše jí přímo děsilo. I přesto si doma vše znovu vybavovala, upravovala atd. Kvůli až hrůzostrašným představám se budila ze spaní. Přitom po nich zase toužila a těšila se, až ji matka opět sebou vezme.

Dalším místem, po kterém toužila, byl les. Podle jejího otce v lese přímo zdivočela. „Pro jahodu neb květinu na skálu vyleze, v každém potoce se smočí, přijde vždy z výletu odřena, od kopřiv popálená.“⁹ Byla to snad reakce na její fyzické i psychické strádání, které jí působila nemoc. V beznaději propadala depresím. Zdálo se jí, že se na ni nikdo nemůže dívat jinak, než s úšklebkem, jak byla pohublá nemocí. Utíkala proto od lidí do přírody, do lesa, kde jí bylo vždy nejlépe. Přitom ale zas chtěla být mezi lidmi, vrhala se zpět do ruchu města. Takto pořád přebíhala mezi bolestí a radostí ze života. S úžasem četla nejsmutnější romány, ale přitom se děsila pesimismu, který znala ve skutečnosti. „O, jak jsem nenáviděla celý ten svět, že mne, čtrnáctileté dítě, nechtěl uznati rovnoprávnou, že jen stále na očích měl krátké

⁸ NEJEDLÝ, Z. *Teréza Nováková*. Praha: Československý spisovatel, 1958. Cit. s. 28.

⁹ Tamtéž, cit. s. 34.

sukénky a divoký, rozčepeřený můj vlas, že se nestaral o to, co fantastického vše za mým čelem, v mém srdci!“¹⁰

1.2 Vzdělání a společensko-kulturní vlivy

Po dobu devíti let, od r.1859 do r.1868, Teréza Lanhansová navštěvovala soukromou dívčí školu na Jungmannově třídě 18 v Praze. Zřídila a vedla ji Františka Svatava Amerlingová. Na škole se vyučovalo ve vlasteneckém duchu se zaměřením k historii Čechů (starší dějiny české, vlastivěda a česká mluvnice). Nezahálela ale ani doma. Byla přímo vášnivou čtenářkou. Četla české i německé knihy, ale i pohádky Josefa Košína z Radostova.¹¹ Nezůstávala jen u pasivního čtení, ale pokoušela se vytvořit něco podobného. A tak vznikají jakési její první literární pokusy, básničky, pohádky,... Byly to první důkazy jejího tvůrčího literárního nadání.¹²

Po matce zdělila ušlechtilost, ale po babičce měla i sílu jít si za svým, klidně i proti ní samé.¹³

„A tak Teréza mohla se oddat těmto svým vzníceným představám a tužbám, které ji tolik znepokojovaly, ale zároveň i blažily, docela volně, což bylo pro ni veliké štěstí, neboť kdyby byla stále jen narážela na odpor, snad by si byla ve stálém zápase utloukla všechna svá křídla, jež ji nesla za oněmi neznámými, ale kouzelnými jejími tužbami. Touhy, jež zachvacovaly Terézu již v jejím dětství nebyly nebezpečny jen svou silou, neméně i svou neurčitostí.“¹⁴

Během dospívání Terézy Lanhansové prožila česká společnost mnoho zvrátů. V letech šedesátých nastal státní převrat (pád tzv. Bachova absolutismu). Národní slavnost střídala jinou slavnost, politickou demonstraci nebo například zahájení činnosti nějakého národního spolku,... V takovém bujarém duchu žila tehdy celá Praha, celé Čechy. Byla provolávána hesla jako „české národní hnutí“, „pozdvížení za svobodu“. Zde vyvstává otázka původu rodu Lanhansů a s ním i Terézy.

Kořeny jejího rodu jsou bezesporu německé. Otec František Lanhans byl původem z německého rodu, v němž se mluvilo převážně německy. Ale vyrostl a studoval v Hradci Králové. Mluvil česky, stýkal se s českou společností, kterou byl pokládán za Čecha. Sám se také hrdě prohlašoval za Čecha a tvrdil, že je doma zde, v Čechách. Přesto pracoval v České spořitelně, ústavu německém. Maminka Arnoštka byla národností také Němka. V jejím rodě

¹⁰ NEJEDLÝ, Z. *Teréza Nováková*. Praha: Československý spisovatel, 1958. Cit. s. 65.

¹¹ Pohádky J.Košína byly novinkou - vyšly na konci 50.let.

¹² Připomínám, že jí nebylo více jak 9 či 10 let.

¹³ NEJEDLÝ, Z. *Teréza Nováková*. Praha: Československý spisovatel, 1958. Par. s. 38.

¹⁴ Tamtéž, cit. s. 41.

nebyl žádný Čech, a sama česky mluvila nedostatečně. (Mimochodem, první služka u Lanhausových, Líza, byla Němka z plzeňského okolí.) Teréza byla v prvních letech vychovávána výhradně německy.¹⁵ Česky ji učil sám otec až od 4 let. Jím byla vychovávána v českou vlastenku.

Lákal ji Sokol. Ne pro sokolské ideje, jako spíše Sokolovna – budova nová a neobvyklá. Od počátku r.1866 začala navštěvovat Sokolovnu pravidelně. Pražskou Sokolovnu ale po krátké době převzal Miroslav Tyrš a nastolil kázeň. To se mladé Teréze nelíbilo, odmítala se podrobovat přísnému režimu, i přesto na cvičení stále docházela.¹⁶

Roku 1868 Teréza Lanhausová sledovala (z balkonu České spořitelny) největší českou národní slavnost vůbec – položení základního kamene Národního divadla.

Tehdy se český svět dělil na dva proudy. Jeden umírněný, čekající na klidný vývoj. Druhý velmi radikální, dosahující cíle ihned, nebo alespoň toužící vývoj urychlit – většinu příznivců této strany tvořili studenti. Dospívající Lanhausová se těšila na každou demonstraci. Matka jí, k její nelibosti, zakázala přímo se jich účastnit. Četla také zakázané knihy (např. Fričovu *La Bohême* nebo *Pláč koruny české*).

Rušná doba s sebou nesla množství otázek. Veškerý zájem byl obrácen pouze k národnímu osvobození. A co svoboda ženy? Tehdy ženské otázky jako by nebylo.¹⁷ „Tím více se jí však proto nyní, při pozorování všeho toho ruchu, který kolem ní kypěl, dotklo, že všechno to velké a rušné, čím žila tehdejší doba a ona s ní, dělali jen a jen muži a nic ne ženy.“¹⁸ Právě tady klíčí v Teréze Lanhausové odpor proti jakémukoli vylučování žen z kteréhokoli oboru, k němuž se cítí neméně poutány a povolány než muži. Poté se doslechne, že jsou ale i ženy, které již bojují za práva ostatních žen. Pro ni to jsou nové hrdinky. Největší z nich zdá se jí Karolina Světlá¹⁹, následována Františkou Svatavou Amerlingovou. Ředitelka ústavu sama školila děvčata, aby byly ženami se zodpovědným postavením v životě. Ne aby jen hrály role, pro které byly původně zrozeny.

Roku 1870 uvedla Sofie Podlipská Terézu Lanhausovou do Amerického klubu dam (vlastenecká společnost, jediná v celé Praze). Spolek založil Vojtěch Náprstek, jenž sám byl propagátorem pokroku a feministického hnutí. „Snažil se povzbudit české ženy a dívky v jejich emancipačním úsilí, zlepšit jejich vzdělání a technicky zdokonalit ženskou práci

¹⁵ Vychovávala ji především matka. Ta jí byla v dětství učitelkou, družkou, pěstounkou,... „Památce své horoucně milované matky“ věnovala své *Kresby a črty*.

¹⁶ Na cvičení nepřestala chodit spíše kvůli svým kamarádkám, se kterými před vedeným cvičením volně pobíhala po tělocvičně, cvičila na hrazdě atd. (Přes Tyršův zákaz cvičení bez dozoru.)

¹⁷ V rodině, v domácnosti Lanhausových, tomu naopak. Ženy byly v převaze nad muži.

¹⁸ NEJEDLÝ, Z. *Teréza Nováková*. Praha: Československý spisovatel, 1958. Cit. s. 51.

¹⁹ Jméno Karoliny Světlé bylo totiž vyslovováno vedle nejpřednějších mužů.

v domácnosti.²⁰ Činnost Amerického klubu, založeného r. 1865, poskytovala vzdělávací přednášky, procházky po Praze a okolí, dobročinné akce podporující osamělé ženy a děti.

1.3 Láska a manželství

Když se po dvanácti letech Teréza konečně zotavila z nemoci, poslali ji rodiče, jak bylo tehdy zvykem, na venkov²¹, aby vyrostla z domněle dětských snů a dospěla. Zde se ale její fantazie rozvíjela mnohem více a do Prahy se vrátila taková, jaká z ní odjela, snad ještě blouznivější.

Po návratu ji matka uvedla do společnosti. Konečně mezi „dospělé“, po čemž tato mladá dívka převelice toužila. Působila velmi okázale. Po byronovsku si říkala Thyrza, vizitky měla francouzské (Mlle Thérèse Lanhans). Plnými doušky si užívá zábav a plesů, obdivuje lesknoucí se sály, přepych, ... Čím více však poznávala tyto lákadla, tím více odhalovala i jejich rub – ironii, přetvářku, lži.

Na plesích poznávala muže. Nejednen z nich se jí i zalíbil. Ale ke skutečné lásce bylo daleko, zdálo se, že jí ani není schopna. Spřádala si pohádky o někom, kdo by se jí líbil. V její představě vyrostl v hrdinu těla i duše. Když se s dotyčným pak setkala, byl mezi skutečností a fantazií takový rozdíl, že ihned vystřízlivěla. Pravou lásku našla v úplně jiném prostředí.

Byl jí Josef Novák, mladý student, kandidát filosofie. Dával soukromé vyučovací hodiny a tak se dostal až k Lanhansovým. Byl tichý, nadmíru skromný a přitom zjevně dobrák (čímž si získal paní Lanhansovou). Terézu učil latinu a řečtinu. Vytvořila si z mladého filosofa hrdinu sebezapření a sebeobětování, zároveň i hlubokého myslitele. Vznikala mezi nimi láska. Ovšem tajná láska (vyznávali si lásku pohledy, stiskem ruky, ...- o to snad byla jejich láska vřelejší). Nejvíce je sblížovala rozdílnost povah.

„Vždyť co mohlo roztěkané až divoké myslí Terézině lahoditi více než jeho klid, vyrovnanost a jas? A co zase na něho, až příliš zabraného všedními starostmi, mohlo působiti blahodárněji než její vznětlivost, jež jej z toho všeho burcovala? Teréza mu také říkala, že jest jejím „slunečním paprskem“, načež on jí odpovídal, že ona je mu bouří.“²²

Jejich skrývanou lásku odhalila paní Lanhansová. Nováka znala, proto věřila, že nikdo pro její dceru nebude lepším manželem a začala jim domlouvat sňatek. Teréza však z toho byla velmi nešťastna. Ona Nováka skutečně milovala. Jen tak. Z prostého a čistého citu. Ne

²⁰ Z *lidské sonáty*. (Ed. Svatbová Blanka.) Praha: Odeon, 1988. Cit. s. 11.

²¹ Odjela k příbuzným otcovy matky, ke starému strýci a staré tetě v Teplicích.

²² NEJEDLÝ, Z. *Teréza Nováková*. Praha: Československý spisovatel, 1958. Cit. s. 73.

proto, aby se vdala! Všem se to zdálo protismyslné, ale z její strany to bylo myšleno krásně. Nakonec přeci jen podlehla svému srdci a v září 1873 se slavnostně zasnoubili.

K samotnému sňatku došlo až za dva roky. Novák neměl žádného vlivného příbuzného, nedostal ani prestižní místo a navíc měl závazky ke své rodině, které posílal peníze. Zasnoubená Lanhansová se ocitla v začarovaném kruhu. Paničky nad ní plakaly, děvčata se veřejně vyptávala, švadleny se na ni vrhly s různými nabídkami,... Začala pochybovat.²³ Jejich láska ztrácela velikost. Jak ráda by též všem vyprávěla, jak její nastávající pochází ze vznešené rodiny. To ale nemohla, nebyla to pravda. Novák byl původem z chudé rodiny (jeho děd byl hospodářem u Malých Bud, otec švec). Cítila proto jistý ostych. Původně na něj byla hrdá, kam až to z chudého hochy přivedl. Hrdá byla i na jeho rodiče, kteří ač chudí, mu umožnili studovat. Najednou se v Teréze ozývala stará honosivost rodu, ze kterého vyšla.

Konečně 5.srpna 1876 se v kostele sv.Štěpána na Novém Městě koná sňatek. I v tento den si nevěsta kladla osudové otázky. „Dovedu mu býti tou, již on si žádá? Dovedu ochotně sklonit hlavu pod závoj, jenž mlhavou tkaninou semkne mne v přepevné pouto? Neuhasne krásné světlo naší lásky v prachu všedních poměrů, z nichž prý manželství jest utkáno?“²⁴

1.4 Pobyt ve východních Čechách

Novomanželé se krátce po svatbě, na podzim roku 1876, stěhovali do Litomyšle, kam byl manžel jmenován gymnaziálním profesorem. Jejich rodina se rozrůstala, celkem měli sedm dětí. Z nich se jen Arne dožil zralého věku (Theodor r. 1901 utonul, r. 1877 se narodila mrtvá dcera, r. 1885 zemřela další dcera, ...) V soukromém životě Nováková prožívala povětšinou trápení.

Přistěhování do východních Čech znamenalo pro mladou paní veliký šok. Byla zvyklá na ruch a společenský život velkoměsta a najednou se ocitla v maloměstském prostředí, které jí bylo cizí, a proto se z počátku ani nesnažila seznámit se jak s krajem, tak s místním lidem. Byla tímto přesunem vlastně odsouzena k dočasnému rozchodu s hlavním městem – střediskem českého kulturního dění, Prahou.

Autorka v náčrtku svého vlastního životopisu píše:

²³ Mátlo jí, že si okolí neuvědomovalo, jak velký muž se k ní sklonil, všichni mluvili, jakoby se ona sklonila k němu.

²⁴ NEJEDLÝ, Z. *Teréza Nováková*. Praha: Československý spisovatel, 1958. Cit. s. 78.

„Bylo to pro mne skokem tak ohromným, že jsem se dlouho z toho vzpamatovat nemohla. Života maloměstského a jeho složitých pravidel jsem naprosto neznala, o lidu dočetla jsem se leda z knih, - vše bylo tak cizí, nepřátelské, bezbarvé, jak se mi zdálo nezajímavé. A nadto měl se bývalý hýčkaný miláček státi pojednou vážnou, samostatnou ženou. . . . Ohromná přeměna se stala se mnou, odnaučila jsem se věřit, že štěstí je cílem člověka, vím nyní, že zrodila jsem se, abych trpěla a se odříkala, a hlavně abych co nejvíce pracovala.“²⁵

Od svého manžela se pomalu učila porozumět každodennímu životu a potřebám litomyšlského obyvatelstva. Na rozdíl od litomyšlských žen si Nováková přinesla z Prahy nadprůměrné vzdělání, které bylo prosyceno vlasteneckými a feministickými myšlenkami. A tak uplatnění zprvu našla v litomyšlském Spolku paní a dívek, jehož se stala přední představitelkou. Nedlouho poté se začala zajímat o místní kroje, výšivky a stavební zajímavosti, neboť do té doby se s touto svéráznou lidovou architekturou a ručně vyšívanými kroji nesešla.²⁶ Dopisovala si s Karolinou Světlou, Eliškou Krásnohorskou, ale i s manželi Josefou a Vojtou Náprstkovými, pro jejichž muzeum postupně získávala národopisný materiál z Litomyšlska.²⁷ O prázdninách roku 1866 podnikla etnografický výzkum ve vsi Budislavi, s nímž jí pomáhala žena tamějšího učitele, paní Teréza Klusoňová, a tak se naplno probudil zájem Novákové o nejvýchodnější kout Čech. Začal ji zajímat zdejší lid, avšak zatím pouze jako národopisnou sběratelku. Díky studijnímu stipendiu literárního spolku Svatobor z roku 1893 mohla detailněji studovat život Litomyšlska, Vysokomýtska, Skutečska a Poličska. O tomto kraji později psala do *Ottových Čech*²⁸. Již nešlo o pouhý národopis, ale pozorněji si začala všimnout krajiny, staveb, života lidí, poměrů hmotných i náboženských, a postupně objevila látku pro své východočeské romány. Cesta k zájmu o přírodu a život lidí ve východních Čechách vedla od vlasteneckých a feministických článků, přes etnografické a krajinářské studie až k hlubokému zájmu o obyčejného chudého venkovského člověka.

Z Prahy odešla Nováková jako mladá žena s vlasteneckými ideály, která neměla sebemenší ponětí, co obnáší život na venkově. Do Prahy se v roce 1895 vrátila úplně jiná žena. Romantické představy byly ty tam, přišlo vystřízlivění a pochopení života obyčejných lidí s jejich každodenními starostmi. Seznámila se nejen s krásou nespoutané přírody, ale i s etnografií, jazykem a odlišným náboženským vyznáním lidí v tomto kraji, který zprvu

²⁵ *Kamenité stezky*. Uspořádal J. Ort. Hradec Králové: Kruh, 1978. Cit. s. 360.

²⁶ Litomyšl jí na druhou stranu poskytla to, co by Praha nikdy nedokázala – poskytla jí možnost soustředění k tvůrčí práci, usměrnila jí k užšímu okruhu zájmu a stala se tak východiskem národopisných a folklórních studií.

²⁷ Jen těžko si získávala důvěru místních. „Lidé výšivky přímo zapírají, ač o nich spoluobčané dobře ví; někdy zase žádají za ně ceny neobyčejné, aby jen kupce zaplašili.“ (*Z lidské sonáty*. Ed. Svatbová Blanka. Praha: Odeon, 1988. Cit. s. 16.)

²⁸ Se shromažďováním materiálu jí, až do své tragické smrti, pomáhal syn Theodor.

nemilovala, ale nakonec ho opouštěla s těžkým srdcem. Netušila, že se do nejvýchodnějších Čech znovu vrátí, aby zde našla inspiraci a klid k literární práci.

Po tragické smrti milovaného syna Theodora (1901), zlomena osudem, chtěla dokonce přestat psát.

„Vrátila se sice po roce do východních Čech, ale hledala tu všude jen stopy ztraceného svého syna, s nímž prochodila všechny tyto končiny. Změnila tragický záměr její důtklivá slova milujících rádců, kteří ji doporučovali tvoření jako nejkrásnější službu lásky památce oplakávaného syna? Nebo spíše byla to veliká životní síla, která se přihlásila všemu navzdory a kterou živil styk s drahým krajem?“²⁹

O vztahu Terézy Novákové k východním Čechám se nejvýstižněji vyjádřil její syn Arne:

„Její popel neodpočívá ve východních Čechách, jako tam nestála její kolébka. A přece nelze říci, že Teréza Nováková byla ve východních Čechách jen hostem. Nedobyla si tam pro vždy domovského práva pouze činností, studiem a láskou, nestala se tam čestnou občankou toliko velikými uměleckými činy, nýbrž srostla pro vždy s chmurným a krásným krajem tím a vzala na sebe vykoupiti jej: v jeho temném utrpení, v jeho tvrdém zápase lidském, příliš lidském, našla prvky božské krásy, božské věčnosti.“³⁰

1.5 Literární inspirace a vlastní tvorba

Přednáškou o Karolíně Světlé, která jí byla celoživotním vzorem, zahájila Nováková v roce 1882 veřejnou i literární činnost. Její přednášku uveřejnil regionální časopis *Jitřenka*, který začal vycházet v Poličce a do něhož i později přispívala.

Nováková literárně debutovala v roce 1886 *Maloměstským románem*, vycházejícím z životních osudů Zdeňky Havlíčkové.

V prvotních příspěvcích (do Dámské besedy, Dívčího světa, Kalendáře paní a dívek českých, Květů) používala pseudonymy Lona nebo N.T. Teodorovič.³¹

Národopisný ruch na sousední Moravě a pobyt v Budislavi přivedly autorku k soustavnému studiu lidové architektury, náradí, řeči a kroje, a tak vzniká její etnografická studie *Kroj lidový a národní vyšívání na Litomyšlsku* (1890).

„Roku 1888 navštívila jsem opět po letech Prahu a poznala blíže pí Karolínu Světlou, jíž jsem se již jako plaché děcko kořila.“³² Ze setkání se vytvořilo přátelství a partnerství. Nováková začala shánět předměty (kroje, nábytek,...) pro připravovanou výstavu o tradicích

²⁹ NOVÁK, A. *Podobizny žen*. Praha – Brno 1940. Cit. s. 149.

³⁰ *Z lidské sonáty*. Ed. Svatbová Blanka. Praha: Odeon, 1988. Cit. s. 9.

³¹ OPELÍK, J. *Lexikon české literatury 3*. Praha: Academia, 2000.

³² *Kamenité stezky*. Uspořádal Jan Ort. Hradec Králové: Kruh, 1978. Cit. s. 364.

na Litomyšlsku. Právě s tímto jí pomáhala Světlá, která jí posílala peníze na nákup a zajišťovala odvoz věcí do Prahy³³.

Díky stipendiu r. 1893 od spolku Svatobor podnikala studijní návštěvy okolních vesnic (Borová, Pustá Rybná, Telecí, Bystré, Krouna, Otradov, Miřetín, Budislav), v nichž sbírala náměty pro svá díla.

Roku 1895 zemřela dcera Maryčka a Novákovi se natrvalo odstěhovali z Litomyšle zpět do Prahy. Téhož roku autorka v Praze založila a deset let redigovala časopis *Ženský svět*, a navázala tak na emancipační činnost Karoliny Světlé a Elišky Krásnohorské. Usilovala o rovnoprávnost žen, volební právo a právo na vzdělání. Jejím hlavním uměleckým cílem byla vždy práce pro národ.

Nováková je též autorkou cestopisných črt a vlastivědných obrazů *Z nejvýchodnějších Čech* (1898). Spolu s JUDr. Karlem Václavem Adámkem, Zdeňkem Wirthem a se svým synem Theodorem Novákem se podílela na sepsání XIII. svazku *Ottových Čech*, jímž byly *Východní Čechy* (1905). Posmrtně vyšla v roce 1913 i knížka pro mládež *Potulky po Čechách východních*.

Její umělecké dozrání znamenala kniha povídek *Úlomky žuly* (1902), poté následují východočeské romány zaměřené na osud jedince, a to *Jan Jilek* (1904), *Jiří Šmatlán* (1906), *Na Librově gruntě* (1907). Dále nejobširnější román *Děti čistého živého* (1909). Román *Drašar* byl vydán až posmrtně v roce 1914 v nakladatelství J. R. Vilímka.

Po smrti manžela, r. 1907 se spisovatelka uchýlila do východních Čech, k nimž přilnula, a od roku 1908 se natrvalo přestěhovala do chalupy č. 74 v Proseči.

Poslední roky svého života prožila u svého syna Arna v Praze.

Dne 13. listopadu 1912 Teréza Nováková v Praze, v Nerudově ulici č. 253/11, v domě U Červeného beránka zemřela. Pohřbena byla na Olšanských hřbitovech.

³³ *Z lidské sonáty*. Ed. Svatbová Blanka. Praha: Odeon, 1988. Par. s. 25.

2. Povídkový soubor *Úlomky žuly*

V této práci se chceme zabývat problematikou postav především v povídkovém souboru *Úlomky žuly*. Proto si je musíme nejprve představit, stejně tak, jako jsme to již učinili v první části, kdy jsme se snažili postihnout východiska tvorby Terézy Novákové, společně s jejími životními osudy, které jsou pro naše badání neméně důležité. V další, třetí kapitole se v návaznosti již dostaneme k jádru sledované problematiky, k podstatě genderové problematiky v povídkách souboru *Úlomky žuly*.

2.1 Zveřejňování a vydávání povídek

Soubor *Úlomky žuly* vyšel knižně prvně v r.1902. Povídky Nováková sepisovala na okraji svého hlavního zájmu, národopisných studií. Vznikaly ve stínu prvních románů.

Tento soubor obsahoval čtyři povídky, jež byly napsány v 90.letech.³⁴ Nejprve texty otiskovala v periodiku - v *Kalendáři paní a dívek českých* (viz níže). Můžeme tedy soudit, že původní vydání adresovala ženskému čtenářstvu.

V letech 1894-97 zde byly vydány zásadní povídky ze souboru, a to *Drobová polévka*, *S nůši* a *Z rána před svatbou*. Další z tohoto souboru publikovala jinde. Povídku *Před pohřbem* otiskla v knižnici *Dívčí svět*.

R. 1919 (již po smrti Novákové) knižně vyšlo druhé vydání povídek. Zařídil ho syn Arne Novák. Toto vydání, jenž bylo součástí Spisů Terézy Novákové (Novák 1913), bylo rozšířeno o dvě nově přidané povídky – *Halouzky* a *Na faře* - z r.1902.

2.1.1 Ženský příjemce

Kalendář paní a dívek českých (dále už jen *Kalendář*) vycházel pravidelně od r. 1888 (vydavatelem byl František Bohuslav Batovec, od 3. ročníku vydávání převzal Jan Otto, který v něm zároveň propagoval další publikace svého nakladatelství). Redigovala ho nejprve Teréza Nováková, kterou na začátku 20. století vystřídala Gabriela Preissová a v roce 1912 Růžena Jesenská.

³⁴ Doba, kdy Teréza Nováková začala pronikat do center literárního a feministického dění. Pro ni čas vzestupu. (Stala se redaktorkou *Ženského světa*.)

Kalendář se obracel k určitým sociálním vrstvám. Buďto k chudším, ale vzdělaným ženám, nebo ke střední měšťanské vrstvě, k ženám, které řídily domácnost a ve volném čase četly a vzdělávaly se.

Žena v něm nabývá několika podob. V celém *Kalendáři* je žena představena jako vzorná hospodyňka a matka, která vnáší harmonii do rodiny, dále jako vlastenka věnující se dobročinnosti a národopisu. V literární části pak vystupuje do popředí žena vzdělaná (často v roli vychovatelky nebo učitelky), národně uvědomělá, duchaplná a v neposlední řadě sama se realizující jako umělkyně (hudebnice, malířka a především spisovatelka). Žena odpovídá určité vizi nebo normě, ideálu emancipované ženy, podle něhož by se měla řídit i čtenářka.

Jak už jsme zmínili, právě zde, v *Kalendáři*, byly otištěny první tři povídky *Úlomků žuly* Terézy Novákové – *Drobová polévka*, *S nůši*, *Z rána před svatbou*. Nováková do periodika již předtím přispívala, zejména články nabádajícími k vedení domácnosti v „národním“ duchu. Beletristické příspěvky jsou ale mnohem moderněji pojaté a s předchozími texty se nedají srovnávat (obsahově ani stylisticky).

„Ne tedy ledasjakému kalendáři, ale periodiku, jemuž ten proud ženského emancipačního hnutí, s nímž soustavně spolupracovala, přikládal kulturně reprezentativní poslání, takto Nováková svěřila nové povídky, kterými vstupovala do stop Karla V. Raise, Jana Herbena, Gabriely Preissové a mnoha dalším pěstitelům vesnické prózy, konkrétně lokalizované a místně zbarvené, v jejím případě koncentrované k napětí mezi etnograficky poučenou kresbou zvykových úkonů a nitrem postav.“³⁵

2.2 Struktura povídek

Tyto drobné prózy jsou charakterizovány již v podtitulu i žánrově pojmenováním „kresba“, „črta“, „obraz dle skutečnosti“. Jedná se o jedinou knihu drobných povídek, jež proklamovaly, že jsou psány podle skutečnosti (známka vyspělého realismu psychologizujícího typu aplikovaného na konkrétní historický materiál³⁶).

„Podtitul *Kresby podle skutečnosti* z nejvýchodnějších Čech upomínal na někdejší *Kresby z Ještědí* Karoliny Světlé, oslavující střízlivý přístup k životu a rozumná řešení sociálních i citových kolizí, a sliboval realistickou fikci. Na rozdíl od kreseb Světlé však nemají povídky Novákové smírné zakončení.“³⁷

³⁵ JANÁČKOVÁ, J. *Doslov*. In: NOVÁKOVÁ, T. *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Cit. s. 258.

³⁶ POLÁK, J. *Česká literatura 19. století*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1990. Cit. s. 227.

³⁷ JANÁČKOVÁ, J. *Doslov*. In: NOVÁKOVÁ, T. *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Cit. s. 270.

Charakter povídek utváří místa, kde se děj odehrává - Budislav s přilehlým Kamenným Sedlištěm. Obec, kterou Nováková ctila jako místo svého zasvěcení do východočeského venkova. V časopisech názvy obcí nahrazovala symbolickým pojmenováním Skalsko.

Příznačné jsou zároveň i postavy, typy (až prototypy³⁸) milujících dívek, tvrdých sedláků nebo ušlápnutých stařenek. V pozici hrdinů vystupuje chudý prostý lid, žijící odpradáвна v těsném sepětí s půdou, venkovskými tradicemi a náboženstvím.

„Novákové učarovaly zbytky lidových krojů a prvky lidové architektury, mluva lidí odříznutých od kulturních center, a přitom vášnivých čtenářů, mentalita v kraji, kde po vydání tolerančního patentu bohatě ožilo protestantství a s ním spory o víru, o pravdu.“³⁹

Autorka se i v povídkách vrací k národopisu. V črtách detailně popisuje, jak se na východočeské vesnici odehrávají různé, pro venkovské obyvatelstvo důležité, události a slavnosti (svatby, pohřby, posvícení, zabíjačky).

Touto cestou poznání lidového svérázu a zvyklostí, moudrosti prostého lidu, se tedy ubírá Nováková k umělecké slovesné tvorbě.

2.3 Jazykové rysy

V promluvách postav Teréza Nováková směřuje pozornost k jazyku místních lidí, využívá dialektů, nářečných výrazů (jak v promluvách povídkových postav, tak u vypravěče). Pomocí dialektu autorka tvaruje charakteristiky postav a seznamuje čtenáře s úlohou postavy. Ve všech povídkách hojně používá nářeční prvky (v duchu tzv. dokumentárního realismu). Můžeme usuzovat, že zřejmě z obdivu k jadrnosti venkovské mluvy. Pro názornost například: *bandory* – brambory, *cák* – copak, *jít na kapku* – na sklenku kořalky, *jítec* – jedlík, *šťukat* – škytat, atd.⁴⁰

Ve všech textech, kde vystupuje více generací, si můžeme všimnout generačních rozdílů. Jak v názorech (i o pojetí náboženství), tak především v pomalém ústupu zastaralých výrazů. Např. stará Chlebounka v *Drobové polévce* mluví důsledně nářečím kdežto její dcera

³⁸ Postavy se u Novákové staly až prototypy – nositeli „typických“ vlastností, které autorka přiřadila k jednotlivým postavám určitého sociálního statutu, věkové diferenciaci a fyziologického vzhledu. V povídkách dokážeme rozeznat „typ“ manželky, vdovy, ale i například stařeny.

³⁹ JANÁČKOVÁ, J. *Doslov*. In: NOVÁKOVÁ, T. *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Cit. s. 264.

⁴⁰ MENCLOVÁ, V. *Slovníček*. In: NOVÁKOVÁ, T.: *Úlomky žuly*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2001. S.285 – 292.

(a dceřiny potomci) už jen místy. Tento proces se děje i v současnosti, kdy starší generace používá slova a výrazy, kterým mladší generace už jen stěží rozumí.

Rozsáhlé jsou i popisy postav. Nejdokonaleji nastínila osobnost staré Chlebounky v *Drobové polévce*:

„ (...) jest to malá, široká a shrbená stařena, veliké, jakoby čtyřhranné hlavy, velmi vrásčité tváře a téměř bezzubých vpadlých úst. Její oči, kdysi velké a černé, sklenutým obočím obklíčené, jsou jakoby vyhaslé, vidí na ně již málo a jedno oko je bělmem postiženo. Na hlavě má Chlebounka po starodávném způsobu uvázaný šátek černý, na lemu květovaný, ..., trochu nadmutý krk vroubí „vejložek“ košile, zažloutlý a leckde mezi „vázankami“ potrhaný. ...“⁴¹

Nováková využívá statičnosti textu k obsáhlým charakteristikám postav i k popisům prostředí (sednice, chaloupky), kde se děj odehrává.

Povídky mívají často více vrstev. Na relativně malé ploše (žádná „kresba“ nemá snad více než 50 stran) se řeší množství problémů, většinou jen v náznacích (zásadní problém je přesto zřejmý na první pohled). Můžeme si povšimnout napětí mezi vrstvou vnější, která je utvářena kresbou dějiště nebo například jazykovým aparátem, a vrstvou vnitřní, což jsou nevyřčené reakce postav na okolí či dokonce vlastní jednání (vyjádřené polopřímou řečí). Uvnitř povídek se toto napětí stupňuje až do posledních vět a tvoří jejich pointy.⁴²

Ke štěpení a zlomům odkazuje již podtitul – *Úlomky žuly*. Žula jako nerost asociuje tvrdost. Může ale personifikovat i neoblomnost povah nebo mravních postojů.

2.4 Motivická výstavba

Zdeněk Nejedlý v monografii Terézy Novákové⁴³ uvádí:

„Jejím cílem ani tu nebylo psát knihy pro ně samy, ze zálib čistě spisovatelských. Její knihy jsou stejně činy jejího života, jako všechno ostatní. Rostou také z jejího života tak bezprostředně, jako u žádného snad našeho spisovatele jiného, takže více než produktu spisovatelství jsou to její životní dokumenty.“

Dle Nejedlého tedy povídky Novákové vychází z reálných skutečností a přímo z autorčina života. To ovšem nelze takto jednoduše sdělit či přímo striktně vymezit. Studie Zdeňka Nejedlého jsou ovlivněny dobovým zabarvením a marxismem. Proto je nutné k jejich

⁴¹ NOVÁKOVÁ, T. *Drobová polévka*. In: NOVÁKOVÁ, T. *Úlomky žuly*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Cit. s. 9.

⁴² JANÁČKOVÁ, J. *Doslov*. In: NOVÁKOVÁ, T. *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Par. s. 270.

⁴³ NEJEDLÝ, Z. *Teréza Nováková*. Praha: Československý spisovatel, 1958. Cit. s. 14.

obsahu přistupovat více kriticky a s rozvahou. Stále musíme brát na vědomí, že povídky a romány Terézy Novákové jsou beletristickými výtvoři, nikoli dokumenty.

V povídkách nalezneme paralely souběžné s jejím životem. Jak jsme již uvedli, náměty čerpala Nováková přímým stykem s východočeským obyvatelstvem, z vyprávění. I když byli zpočátku ostýchaví, pomalu Teréze otevírali dveře a sami vypravovali osudy svých blízkých, obyvatel vsi, nebo tradované příběhy. Témata autorka upravovala jen mírně. Snažila se o zachování skutečnosti. Tyto prózy s regionálním charakterem nám odráží autorčin vztah a příslušnost k lokalitě, k východočeské Budislavi. V některých však najdeme i skutečnosti jejího vlastního života, které ji snad mohly inspirovat. Např. v povídce *Halouzky* matka pochovává vlastní dceru – paralela s Novákovou, které také zemřela dcera. Takové „drobnosti“ se čtenáři zjevují snad v každé povídce. Pokaždé však musíme brát v potaz fakt, že nelze mísit projevy historické reality s autonomním fikčním světem literárního díla. Z reálií autorčiných životních osudů lze vycházet jen s vědomím kontextu, na základě čehož nejspíše vznikala autorčina imaginace.

V literárním tvoření nacházela východisko z beznaděje. Chtěla „přemoci sebe, bolest svou, dílem svým a v něm!“⁴⁴ V tomto světě byli v popředí zejména tragičtí hrdinové, nebo takoví, jež překonávali náročné životní překážky a těžké rány osudu. Proto v povídkách nacházíme motivy kolize a odcizení, strasti, osudového předurčení nebo nadějného očekávání.

2.5 Receptce

Literární práce Terézy Novákové recenzoval přítel jejího syna Arna, Otakar Theer. Zaměřoval se jen na románovou tvorbu nebo časopisecké příspěvky. Povídkový cyklus *Úlomky žuly* recenzoval jen jediný recenzent – F.V.Vykoukal. Ten v Osvětě r. 1903 pochválil Novákové psychologické napětí souboru.⁴⁵

Arne Novák zachovával literární pozůstalost po své matce a snažil se o vydání nezveřejněných děl (doplnil druhé vydání *Úlomků žuly* o dvě povídky, jež nestihla jeho matka sama vydat). O své matce též napsal knihu *O Teréze Novákové* (vyšla r. 1930), ve které shrnuje její život ovlivněný pobytem ve východních Čechách, hodnotí její vydané a sepsané texty a přidává dvě dosud neznámé práce – *Vlastní životopis z roku 1893* a *Za Františkem Jandlem*.

⁴⁴ NOVÁKOVÁ, T. *Vlastní životopis*. In: NOVÁK, A. *O Teréze Novákové: se dvěmi neznámými pracemi Terézy Novákové*. Česká Třebová: Fr. Lukavský, 1930.

⁴⁵ JANÁČKOVÁ, J. *Doslov*. In: NOVÁKOVÁ, T. *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Par. s. 274.

Arne Novák, jako literární kritik, zde hodnotí povídky *S nůši*, *Z rána před svatbou* a *Před pohřbem*:

„ (...) hmotné podmínky životní stojí v popředí, dialektu využíváno vydatně, odchylky od modelů jsou nepatrné, líčení krajinné jest provedeno s nasmělou střídmostí, předmětný realismus dospěl tu až ke krajní mezi, ale všude provázen láskyplnou účastí něžného srdce pravé lidumilky.“⁴⁶

Odhaluje budoucnost Novákové, kterou si plánovala v posledních letech života (zde se ukazuje její neoblomný charakter, kdy, ač těžce nemocná, nevzdávala se naděje ani života).

„Velmi oblíbeným plánem mé matky v posledních letech jejího života byla druhá řada Úlomky žuly; že by předstihly serii první, ukazují obě sem patřící práce, zase čerpané z Budislavě a Kamenných Sedlišť, Halouzky (1907) a Na faře (1911 a 1912). Jmenovitě rozměrná povídka poslední, psaná takřka perem umírající ženy, jest nevyrovnatelný kus mistrovský: zpívá v něm poesie kraje i srdce lidu, temná žádost i smírné odpuštění, svěží mládí a moudrost dozrání.“⁴⁷

O Teréze Novákové se zmiňuje buďto jako o své matce (ženě plné citů) nebo jako o autorce literárních děl (ale ani v tomto pohledu nezaujímá postoj nezaujatého kritika, potvrzuje, že vztah mezi synem a matkou nelze jen tak oddělit).

„Často obávala se matka, že práce té nedokončí: tak hroživé byly návaly její smrtelné nemoci. Vzchopila se znovu a nejen že pracovala na povídce dále, ale i osnovala také velké dílo nové, jež mělo s názvem *O kousek pole* vypravovati typický osud agrární z vesničky Boru nedaleko Proseče. Ale z toho plánu zbyly pouze stručné náčrtky, nedovolující úsudku o celkovém rozvržení.“⁴⁸

⁴⁶ NOVÁK, A. *O Teréze Novákové: se dvěma neznámými pracemi Terézy Novákové*. Česká Třebová: František Lukavský, 1930. Cit. s. 30.

⁴⁷ Tamtéž.

⁴⁸ Tamtéž, cit. s. 37.

3. Genderová problematika v povídkovém souboru

Úlomky žuly

Cílem této práce je obsáhnout genderovou rozrůzněnost ve vybraných prózách Terézy Novákové. V úvodu bychom si nejprve měli představit základní pojem, bez kterého se při této analýze neobejdeme, a na který, z různých úhlů, budeme narážet v celém rozboru.

Charakteristika a vymezení pojmů je v režii autorky této práce. Definice, jež se vyskytnou v textu, jsou zkonstruovány z více odborných studií (např. Poněšický, Renzetti, Valdová⁴⁹⁾⁵⁰ a snaží se o objektivní posouzení dané problematiky. Vymezení pojmů tedy není přímou kopií předchozích názorů, ale je čistě autorčím pohledem.

Jako hlavní nás zajímá, co to vlastně gender je, čím se zabývá. Gender⁵¹ je dnes již vědeckou disciplínou, která se zabývá sociálním pohlavím (nelze chápat ve smyslu biologického pohlaví). Označuje kulturní charakteristiky a modely přiřazované mužskému nebo ženskému biologickému pohlaví, které se však postupem času mění, až razantně. Tento model maskulinních (mužských) či femininních (ženských) vlastností společnost v určité době všeobecně akceptuje, přijímá jako něco „přirozeného“ a „neměnného“. Tím se společensky ospravedlňuje přímé či nepřímé vynucování těchto vlastností. Gender přesouvá pozornost z pohlaví ženy a muže na vztah feminity a maskulinity, na konstruování rodovosti, na otázky genderových identit i mimo rámec tradičně pojatého a protikladně vymezeného ženství a mužství.

Lidé se genderově vymezují každý den, v každodenních situacích, na běžných místech. Vstupují do vzájemných interakcí s konkrétními představami o feminitě a maskulinitě a na jejich základě k ženám a mužům přistupují různě a sami se před nimi

⁴⁹ „Většina názorů, teorií a definic, nebere v úvahu kontext (ignorují společenské, kulturní, sociální, historické a politické okolnosti), jsou „teoretické“ v pravém smyslu slova, nezaměřují se na určitou oblast či historickou skutečnost. Neberou tedy v úvahu, že význam slov „žena“ a „muž“ je spoluutvářen a naplňován v určité době, stylu života, v jazyce, ale také ve vzájemné vazbě.“ (*Společnost mužů a žen z aspektu gender: sborník studií*. Praha: Open Society Fund, 1999. Par. s. 71.) Tomuto pohledu se v této práci snažíme vyhnout. Při analyzování autorka této práce uvádí definice již do souvislosti problematiky próz Terézy Novákové a zasazuje je do prostředí venkovské společnosti 19. století.

⁵⁰ Ze studií těchto odborníků vycházíme především proto, že se jedná o studie vydané během posledních deseti let a nahlíží na genderové fenomény z širokých aspektů, přičemž nejsou sexisticky vyhraněné.

⁵¹ Pojem „gender“ se nejprve objevuje v rámci feministického zkoumání. Feminismus, dle Flaxe (1994), zpochybňuje přirozenost duality a vzájemného doplňování mužských a ženských vlastností, rolí a životů. Ve svých počátcích přináší otázky práva jedince na osobní volbu, štěstí, ptá se po možnosti mužů a žen činit volby ve svém životě. Žena a muž nejsou vnímáni jako odlišné bytosti, ale jako lidé, kteří mají rovná práva. Jejich osudy jsou tedy porovnávány a problematizovány – to je hlavní význam feminismu.

prezentují různě. Gender zkoumá situované činnosti, během kterých produkujeme formy chování, které ostatní vnímají jako maskulinní či feminní. Jako „muži“ nebo „ženy“ vystupujeme před ostatními lidmi, kteří naše výkony hodnotí, nebo nás naopak usměrňují, pokud překračujeme kulturně přijatelné genderové normy. V takových případech mluvíme o genderové stereotypizaci. Stereotypní je i například přisuzování emocionálního chování ženám a racionálního chování mužům.⁵²

Po krátkém teoretickém vstupu přikročíme k analyzování genderové problematiky na konkrétních případech, na textech Terézy Novákové, konkrétně na povídkách v souboru *Úlomky žuly*.

Do popředí všech povídek v souboru jasně vystupují ženské postavy. Jsou jimi přímo hlavní hrdinky samy, nebo ženy, které sice do vývoje děje nezasahují silně, avšak jakýmsi způsobem ho ovlivní. Do jisté míry lze mluvit o jistém feminním⁵³ zaměření. Mužské postavy samozřejmě nejsou zcela zastíněny, Nováková jim ale nechává vlastní prostor pro vyniknutí v románové tvorbě (viz kapitola 4.). Osudy žen, i jejich podání, nabývají totiž jiného rázu v *Úlomcích žuly* než v románech.

„V kontrastním vymezení mužského a ženského principu nebyla Nováková na prahu dvacátého století zdaleka sama, naopak. V poměru k literatuře dekadentní a secesní byla ovšem osobitá tím, že protiklady mužského a ženského přístupu k životu shledávala v lidovém prostředí a svou objektivní kresbou osvětlovala tu jakoby módně prožívanou jinakost jako konstantní a běžnou.“⁵⁴

Ženské problematiky a feminity se týká hlavní idea příběhu. Ve většině povídek vystupuje jen jedna ústřední (ženská) postava. A tak se setkáváme jak s mladými d'oučaty“, tak i s vyzrálými ženskými typy – narážíme tak na kontrast mladých vdavekchtivých žen a vrásčitých stařen.

⁵² *Společnost mužů a žen z aspektu gender: sborník studií*. Praha: Open Society Fund, 1999. Par. s. 77.

⁵³ Ženství (feminita) – chápáno jako představy vytvořené společenským očekáváním a podmínkami. Obraz ženy je tradován v protikladech. Žena je ztotožňována s přírodou, životem, mateřstvím a růstem (žena rodí děti - příroda dává plody), s vřelostí a láskou. Na straně druhé je žena spojována se zlou macechou, čarodějnici, s pojídáním dětí či přímo se záhubou. Feminita je větší a širší pojem než žena (V souvislosti uveďme jako příklad známou větu Simone de Beauvoir: „Člověk se nenarodí jako žena, nýbrž je do ní zformován.“)

⁵⁴ JANÁČKOVÁ, J. *Komentář*. In: NOVÁKOVÁ, T.: *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Cit. s. 269.

Tematicky se v povídkách setkáváme s rozličnými problémy. Týkají se buďto pouze přímo hlavní postavy (hlavní hrdinky), více postav (které hlavní hrdinku obklopují a nějakým způsobem jí pomáhají, nebo naopak přitěžují), nebo se v náznacích objevuje více problémů (které však zatěžují většinou celou obcí, působí rozvrat či zobrazují více postav přijímající nový názor, tzv. novou pravdu, skutečnost či víru).

Tyto ukazatele jsou shodné pro všechny povídky. Následné postupné rozbory povídek jsou toho dokladem.

V první povídce, jenž nese název *Drobová polévka*, nalezneme snad všechny genderové role⁵⁵ a genderové stereotypy⁵⁶ vyskytující se v rodinném zázemí.

⁵⁵ Genderovými rolemi rozumíme naučené nebo přijaté vzorce chování. Člověk si je osvojuje již od raného dětství, a to výchovou, vzděláním či prostředím ve kterém se pohybuje a žije. Tento nepsaný soubor pravidel, který utváří daná společnost, definuje jaké chování, myšlení a citění je vhodné, případně nevhodné, pro příslušníky jednoho či druhého pohlaví.

⁵⁶ Genderové stereotypy jsou zjednodušující či zaujaté předpoklady týkající se vlastností, názorů a rolí žen a mužů. O mužích se například stereotypně předpokládá, že nikdy nepláčou, jsou agresivní a soutěživí. Ženám se přisuzuje empatie, citlivost a poddajnost.

3.1. Drobová polévka

Vypráví o stařence, která v chudé domácnosti své dcery čeká na výslužku ze zabijačky od zámožného syna. Stařena je hlavní a nejvýraznější postavou (a nejen v zde, postavy stařen dominují, nebo jakkoli působí, snad v každém textu). V této povídce - stará Chlebounka. Dokonale detailně propracovaná je její charakteristika a popis oděvu (vnější popis vyjadřuje zároveň její chudobu i styl odívání starších východočeských žen):

„(...) jest to malá, široká a shrbená stařenka, velké, jakoby čtyřhranné hlavy, velmi vrásčité tváře a téměř vpadlých úst. Její oči, kdysi velké a černé, sklenutým obočím obklíčené, jsou jakoby vyhaslé, vidí na ně již málo a jedno oko dokonce je bělmem postiženo.

Na hlavě má Chlebounka po starodávném způsobu uvázaný šátek černý, na lemu květovaný, tři cípy visí jí po zádech, při čele vylézají za šátku úplně bílé vlasy; zvadlý, trochu nadmutý krk vroubí „vejložek“ košile, zažloutlý a leckde mezi „vázankami“ potřhaný. Na sobě má stařena starou vatovanou Jupku, na rukávech otřepenou, leckdes roztrhanou a záplatovanou, při níž vpředu chybějí jednotlivé knoflíky, sepranou šotyšovou zástěru a vybledlou pruhořanou sukni, na nohách veliké bačkory.“⁵⁷

V dceřině rodině jsou zastoupeny ženské i mužské postavy. V chaloupce o jedné sedničce žije, společně s Chlebounkou, stařenčina dcera s manželem Boštíkem a jejich děti: dcera Julka, syn Pepek, dvě malé děti (v textu nejmenované, můžeme soudit tak tříletých, zmínka jen o „chlapci“ a „holce“) a Manča (sirotek, kterého si Boštíkovi vzali do opatrovnictví). Každý v rodině zastává svou práci. Boštík s Pepkem zastávají práci za stavem, Boštička se věnuje domácím pracím („látá hábky dětské“⁵⁸), Julka vaří a myje nádobí, a děti si hrají nebo navíjejí otcí. Manča obstarává dobytek a zametá.

Dle tohoto popisu činností můžeme poznat, jakou funkci má každý člen rodiny a jaký genderový stereotyp⁵⁹ zastává. Práce v rodině je určena a rozdělena dle pohlaví (existují zde čistě „ženské“ a čistě „mužské“ práce). Za ryze ženské práce považujeme vaření, uklizení, výchovu dětí atd. Mužská práce je většinou taková práce, která vyžaduje větší fyzickou sílu nebo určitou dovednost. Je jí např. práce na poli (resp. můžeme říci, že jakákoli práce přinášející úrodu - jako obživu, nebo finanční zisk).

⁵⁷NOVÁKOVÁ, T. *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Cit. s. 9.

⁵⁸Tamtéž, s. 8.

⁵⁹Mužům v průběhu staletí zůstala funkce živitele rodiny na hlavním místě, kdežto domácnost přijala status „žena v domácnosti“. (Prapůvodně muži lovili zvěř. O ženách můžeme tvrdit, že „lovily“ muže, o které se později staraly – o přípravu jídla, o jejich děti, později i o domácnost.)

Ženy v chaloupce u Boštíků mají svoji genderovou identitu⁶⁰ vytvořenou činností, jež vykonávají. Boštička se stará o rodinu, udržuje ji v chodu. Působí jako matka = vychovatelka (rodí děti, pečuje o ně). Zároveň se stará i o muže - jemu jako dětem uvaří, spraví mu oděv. Dalo by se říci, že mu nahrazuje matku - vykonává a zastává činnosti, které mu dříve poskytovala vlastní matka. Žena ho navíc podporuje a dokazuje mu svoji lásku – tím je mu manželkou. Boštička zvládá obě funkce. Nejstarší dceru Julku v chaloupce najdeme skoro vždy v kuchyni u pece (vaří, myje a uklízí nádobí). Touto činností se potencionálně připravuje na vdavky. Dělá stejné úkony jako její matka Boštička. Znamená to, že již je připravena mít vlastní rodinu, manžela i děti, že již je schopná postarat se o chod domácnosti. Z jiného pohledu Julku Nováková nenastiňuje.

Zajímavou pozici zaujímají ve významové výstavbě textu děti, a to především z hlediska rozdělení genderových rolí. Ty, ač jsou definovány jako „chlapec“ a „dívka“ (biologicky tedy rozdílného pohlaví), jsou malé (genderově nediferenciované) a činnosti mají stejné. Společně si hrají (v tomto věku mají společné zájmy, ony ještě nerozlišují kdo z nich má zastávat jakou činnost, nerozdělují hry ani hračky na holčičí a kloučičí atd.), a společně navíjejí otci - jsou si vědomy, že je to otec, kdo je živí (tzn. vydělává peníze), a právě jemu pomáhají.

Vraťme se ale zpět k hlavní postavě stařenky. Jak je možné, že ve stáří je Chlebounka chudá a všem na obtíž? V mládí pocházela z bohaté rodiny, ani v manželství se neměla špatně či nuzně. Dokázali se s manželem uživit, vychovat děti, byli váženými sousedy. Chlebounka vzpomíná svých lepších časů, které jsou již dávno pryč.

„(...) co ten manžel odešel, málem třicet tomu let, je jí jenomejc tak „pošpatně“, strkají s ní jako se shnilým „drvem“, žebračkou je, ba, žebračkou! Jak by jenomejc šla „ke správě boží“, vždyť ani sasky, ani fěrtochu nemá a sukně samá je záplata a d'ovírka.“⁶¹

Chlebounku ale ani tak netrápí její nuzný stav jako spíše vztah jejích dětí vůči ní. Ona, jako matka se velmi obětovala – prodala vše, dokonce i chalupu, jen aby mohla děti spravedlivě vyplatit. Nezbylo ji nic. Z „vejměnku“ ji vyhnali a stařeně nezbylo nic jiného, než se odebrat k dceři. Chlebounka má velmi hluboký mateřský cit. Sama si k sobě kdysi vzala svoji maminku a starala se o ni do posledních dnů. Snažila se ji vynahradit všechnu péči, jež jí matka poskytla. A to samé čekala od svých dětí. Když už ne takovou vřelost a lásku, alespoň vděčnost by si zasloužila.

⁶⁰ Genderová identita (feminita, maskulinita) je jistý konstrukt, představa, která se podílí na tvorbě originální identity každého jedince. Umožňuje ztotožnění se s jedním nebo druhým genderem (zařazení a prožívání sebe sama jako „muže“ nebo jako „ženy“). Volbu identity do jisté míry formují a upravují společenská očekávání (například fakt, že žena má rodit děti – nečiní-li tak, i ze zdravotních důvodů, je okolím a svým pohledem vnímána jako nefunkční či méněcenná).

⁶¹ NOVÁKOVÁ, T.: *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Cit. s. 29.

Dcera Boštička si ji sice milostivě vzala k sobě do chaloupky, ale dává ji najevo svoji nelibost. Vyčítá matce, že na ní zbylo málo věna (vidíme sice jistou rivalitu mezi sourozenci, dcera ale raději vyčítá matce, která je po ruce). Namísto toho, aby se sama snažila situaci změnit, připisuje svoji chudobu za vinu matce – generační konflikt. Boštička je bohužel typ ženy, jenž je absolutně smířena s osudem, nezabývá se nápravou, jen přítomným stavem. U Boštičky je potlačeno mateřství – těší se, až všechny děti dorostou a odejdou z chalupy.

Boštík směřuje svoji zlobu na manželku. Bídu rodiny vidí v nastěhování Chlebounky do obydlí. Přitom ale chalupa má přístěnek, který by mohl využít jako Chlebounčin výminek. Tento muž bude ale raději běsnit a naříkat, a přístavek pronajímat. Právě proto, aby zakryl svůj neúspěch, vyčítá stařeně zabírající místo a nedostatek jídla. Přitom, právě dle zažitých stereotypů, by to měl být muž, který je schopný uživit rodinu – Boštík nezvládá svoji roli a otázkou zůstává, do jaké míry si uvědomuje svoji neschopnost či až méněcennost (dle předsudků)?

„(...) jsou chudí, tkalcovina z pole panského je těžká a málo vynáší, pole vlastní je špatné a nájem z pole „panského“ tak veliký, že v neúrodný rok užitek nejde z něj skoro žádný.“⁶²

Chlebounčin syn Václav se šikovně přiženil do statku, zvykl si na bohatství a nový život, a matku i ostatní chudé příbuzenstvo zavrhl. Mužský pokračovatel rodu slaví úspěch:

„Ten bratr! – štěstí mu de, peníze se mu hrnou, tři koně má, a my i s tou kozou bídně dopadáme.“⁶³

Jedinečnost postavy stařenky Chlebounky se projevuje v její víře, která stařenku posiluje. Alespoň na duchu. I v pokročilém věku neoblomně chodí do kostela. Stařena se nahlas nikdy nelituje, nestěžuje si na útisk a nepohodlí. Poklidně čeká na smilování boží. Stáří je pro ni koncem cesty (kdy jí zbylo jen modlení a růženec).

Chlebounka po celou dobu vyprávění příběhu neopustí jedno místo – sedánek u pece (krom noci, kdy se odebere ke spaní na pec). Symbolicky vyjadřuje vytrvalost své povahy, kdy touží po uznání od svých dětí, zvláště od syna.

„Ale odvděčil se vám Václav, bratr, maminko, - teď komejc jako by vás neznal, strojí prasečí hody, ani pro vás nezkáže!“⁶⁴

Jako katolička (katolíky jsou i její děti!) stařenka pohlíží na neúctu k matce, kterou jí předvádí vlastní děti, jako na hřích. Možné je i zklamání matky jako ženy – dětem je najednou

⁶² NOVÁKOVÁ, T.: *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Cit. s. 8.

⁶³ Tamtéž, s. 10.

⁶⁴ Tamtéž, s. 11.

na obtíž (příčemž v mládí jim byla celým světem a bezpečím). Ochlazení vztahů mezi generacemi si stařena vysvětluje změnou náboženství (objevuje se helvetství).

„Snad toho nejsem hodna, abych kloudného se najedla,“ zaplakala stará Chlebounka. „Snad tomu Pánbůh chce, - aby můj žaludek starej – byl jenomej vo zelovce, bandorách a tvrdým božídárku. – Co sem se nastarala – nadřela – a teď komejc ke staru – syn na me nezpomene – a nevesta – ale kde -“⁶⁵

„Už to ten svet tak nese, - že děti o rodiče nedbaj,“ vzdychla Chlebounka těžce. „Dřiu tak nebejvalo – ale teďko se lidi spustili Pánaboha.“⁶⁶

Celá povídka je o čekání. Čekání na drobu ze zabijačky chápeme jako čekání na lepší budoucnost. Boštíkova rodina věří, že až zasytí své hladové žaludky, bude se jim lépe pracovat, lépe žít. V přeneseném významu očekávají lepší zítřek. (Snad proto je povídka rozložena do dvou dnů. Přes noc si necháváme zdát sny o lepší se budoucnosti.)

3.2 S nůš

V povídce *S nůš* je hlavní postavou taktéž stařenka. Setkáváme se ale se zcela jiným typem – osamělou starou ženou, bouřící se proti osudu. Tato postava není smířená s pouhým nuzným čekáním na smrt, ale snaží se svá poslední léta využít co nejprospěšněji, aby finančně zajistila sebe i malou vnučku, o kterou se stará. Stařena tedy každý den vyráží s nůš do města s donáškou různých obsílek, a tím si každý den zajistí pár krejcarů.

Osamělost u této stařeny, Loučkové, je jiná než v povídce *Drobová polévka*. Tato žena skutečně zůstala sama, bez prostředků (na rozdíl od předchozí Chlebounky, které se alespoň ujala dcera). Téma samoty a stáří zůstávají ale i nadále hlavními pilíři povídky.

V 19. století bylo více ovdovělých žen než mužů. U žen býval problém – nemajetnost. Ve většině domácností se o finance staral muž (již jsme zmínili genderové role – muž finančně zajišťoval rodinu). Jestliže zemřel, rodina zůstala bez materiálního zabezpečení. Ve stáří je žena bez muže skoro až neschopná postarat se sama o sebe. Již není fyzicky silná, aby vykonávala manuální práci a většinou trpí zdravotními potížemi (např. špatným zrakem, hluchotou).⁶⁷ Bezvýhodnost stáří nalezneme také v pocitu osamění, lhostejnosti či nevyužití. Muž vnímá stáří jako handicap – ztrácí mužnou sílu. Pro ženu stáří znamená konec plodnosti (dle genderových rolí je taková žena „k ničemu“, necítí se býti ženou). Uvědomme si, že stáří

⁶⁵ NOVÁKOVÁ, T.: *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Cit. s. 24.

⁶⁶ Tamtéž, cit. s. 12.

⁶⁷ Zdravotní a sociální pojištění, a s tím související pomoc, se zavedlo až v r.1926.

v 19. století probíhalo jinak, než jak ho známe a chápeme dnes. Neexistovaly žádné lékařské, ortopedické či jiné pomůcky. Lidé zůstávali bez zubů, obtížně se stravovali, špatně mluvili. Celkově jejich vzhled působil starším dojmem – žádná kosmetika na zahlázení vrásek či ukrytí vad rovněž v té době ještě nebyla.⁶⁸ Ženy znaly pouze různé bylinky a přírodní masti. Příznakem stáří však byla i rezignace na vzhledu – svým způsobem to byla i reakce na vdovství. Vdovy často neměly ani kam se uchýlit. Starala se o ně obec či chudobince. Na stáří najdeme ale i kladné věci – model starého člověka počal být spojován s moudrostí a laskavostí.⁶⁹ Ženská staroba bývala spojována s čarodějnictvím – souvisí se ztrátou vlastního zařazení, vyřazení mimo společnost – a to nejčastěji na pozicích léčitelek nebo porodních bab.⁷⁰

Nejvýraznější postavou v povídce *S nůší* je tedy opět stará žena, která je v textu jako jediná charakterizována. Stařenka vystupuje jako „babička s nůší“ nebo „stará Loučková“. V příběhu je zastíněna její pravá identita. Babička se „spravedlivě“ jmenuje Mařena Loučková, a původně pocházela z velké rychty. O majetek přišla postupně, když musela dětem vyplatit věno a splatit dluhy. Po smrti manžela dočista osaměla a přestěhovala se do područí k Zemanům, i s malou vnučkou Mílinkou, o kterou se starala. Loučková byla již pokročilého věku, byla slabá, a nemohla zastávat těžkou práci. Rovněž byla negramotná (manželovi příslušely tyto ctnosti, společně se správou financí). Ale pracovat a uživit se Loučková potřebovala. Proto chodila „s nůší“.

„Zato uměla si výborně vše zapamatovati a správně vždy, ačkoli ani čísti ani psáti se nenaučila, každou záležitost vyřídila. Spravedlivá byla také jako zlato, nikdy krejcaru si nenechala a dobře s lidmi v městečku vycházela“⁷¹

Teréza Nováková k Loučkové přiřadila symbol – nůši. A to hned v několika významech. Nůše prvořadě jako nástroj obživy. Stařena vychází každý den na svou pouť a za léta už neodmyslitelně patří k cestě:

„(...) po mnohá léta, ba po desetiletí bylo lze v pravidelné hodiny, asi od sedmé do deváté hodiny zrána a od jedenácté do dvanácté hodiny polední, setkávati se se stařenkou nuzně a nedostatečně oděnou, která hrbila se pod objemnou, z proutí spletenou nůší.“⁷²

⁶⁸ Dekorativní kosmetika mírně existovala, k dostání byla především ve větších městech. Avšak používaly ji pouze prostitutky. Líčení obyčejných žen vzbuzovalo pohoršení.

⁶⁹ I v literatuře nalezneme typy starého člověka. Nejznámější představitelkou kladů stáří je Babička Boženy Němcové, naopak o zlém stáří pojednává ve svých dílech Karel Václav Rais.

⁷⁰ Knihy o porodnictví bývaly zpočátku pojmenovávány jako „knihy o babcí“ (nebo „knihy o babení“). Pojmenování „porodní bába“ zůstalo v podvědomí dodnes. Porodní bábou dnes označujeme porodní asistentku, u kterých nezáleží na věku. V počátcích „babcí“ mohla vykonávat profesi porodní báby jen žena, která sama byla matkou, a měla tak zkušenosti s porodem.

⁷¹ NOVÁKOVÁ, T. *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Cit. s. 33-34.

Nůše ukrývá i jisté tajemství, stejně jako stařenčin původ. Vypoví o něm celou pravdu jen paní učitelové, která si získala její důvěru:

„(...) matka na rychtě sloužila za děvečku, - byla prej moc hezká!... Máma, když jsem se jí narodila, brala mě na pole zavínutou do trávnice nebo loktuše a selka svobodnice kolikrát prej si mě všimla a strčila mi do ruky buchtu nebo koláč nebo jabko štěpový, že jsem byla buclatá, růžová. A ženský na poli si pak povídaly, kdyby selka věděla, čí to dítě je, nohou by do něj kopl.“⁷³

Loučková se totiž narodila jako nemanželské dítě sedláka. A to býval veliký hřích. Tím stařena odůvodňuje, proč se jí tak zle vede, samá pohroma ji potkává – že na světě být vůbec neměla.

S tím je spojen i třetí význam – nůši chápeme jako stařenčino břímě a tíhu života, jež je na ní uvaleno. Loučková ráda vzpomíná na doby minulé - „tehdy ještě nechodila s nůsí“ – jako by ona sama byla břemenem.

Jediným potěšením na světě byla pro Loučkovou vnučka. Pojala ji za vlastní, vychovala ji, krmila, a těšila se, až Mílinka vyrostle. I vnučka ke své babičce chovala silný cit. Plánovala jejich společnou šťastnou budoucnost. Je zřejmé, že babička jí nemohla nahradit matku, v mnoha ohledech jí ale skutečně byla. Mílinka, ač zhruba čtyřletá, se chtěla o babičku postarat – vymýšlela, kam půjde do služby. Zároveň se jí chtěla odvděčit – babička totiž od svých vlastních dětí nepoznala lásku nebo vděk. Dcera zemřela a zeť se k ní nehlásil.

Zajímavý přátelský vztah se objevil u dvou žen – paní učitelové a staré Loučkové. I přes značný věkový i společenský rozdíl se tyto ženy staly přítelkyněmi. Spojovala je samota. Paní učitelovou jistě přitahoval i charakter stařeny:

„Chudák ženská,“ pravila si v duchu, „z takového je rodu a nyní živa je téměř jen z almužen. A jak je pokorná a oddaná! Jiná by reptala, si zoufala a rouhala se, ona všechno za trest spravedlivý považuje.“⁷⁴

Stará Loučková po smrti Mílinky ztratila svůj smysl života. Jakoby žila jen pro vnučku, a když ta zemřela, již na světě nic nehledala, neměla pro co vést válku s osudem. Onemocněla a po pár měsících zemřela. Opuštěná, bez příbuzných a přátel. I paní učitelová se jí rozhodla navštívit až po její smrti. Peníze, které stařena pečlivě shromažďovala, nebyly využity.

⁷² NOVÁKOVÁ, T. *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Cit. s. 32.

⁷³ Tamtéž, cit. s. 66.

⁷⁴ Tamtéž, cit. s. 69.

„Jednoho dne vynesli čtyři mužští ze zadních vrat nemocnice prostou rakev a rychle brali se nejkratší cestou ke Svaté Anně a tam uložili „budislavskou bábu“ země. Jen několik set kroků dále, v pěkných domech, v nádherně vypravených bytech městských žili přátelé ubohé Loučkové, synové a dcery po bratřích a sestřích Mařeny svobodníkovy z rychty, žili obklopeni blahobytem a štěstím a netušili, že dnes jako nejnižší žebračku pohřbívají jejich tetu, která „neměla a neměla bejt“ ...“⁷⁵

V povídce *S nůši* sledujeme osud babičky v okamžicích, kdy se na něco nebo někoho marně těší. (Nalézáme jistou podobnost s *Drobovou polévkou*, kdy se postavy také na něco těší a jejich naděje není vyplněna.) Je zde velmi zřetelná předurčenost a veškerá snaha, jenž přijde v záhubu. Tato povídka, tak jako ostatní, velmi naturalisticky zobrazuje určitou společenskou izolovanost.

3.3 Z rána před svatbou

Tato třetí povídka se věnuje vztahům přímo v jedné konkrétní rodině. Příběh má tedy užší rámec a v povídce nevystupuje tolik postav, jako v předchozích textech. Hlavní pozornost, na rozdíl od předešlých povídek, zaměřujících se na postavy marně čekajících stařenek, je upřena na vztah matky s dcerou. Děj je navíc zasazen do doby, kdy celá ves prochází přípravami na svatbu⁷⁶ dvou nejvýznamnějších rodin obce.

Rodina Blažkova, jimž je povídka přisouzena, má tři děti: dcery Máňu a Kačku (katolické víry po matce) a syna Bobše (který po otci převzal helvetskou víru⁷⁷). Hlavní postava - panímáma Blažková - byla společně s manželem pozvána na svatbu jako „stará svarde“. I v této povídce se setkáme s popisem hlavní ženské postavy:

„Blažková byla ženská „pomalá“ a spíše „posuchlá“ než tlustá, ale síly měla a mrštná byla dosti. Podělala práce od rána do božího „vodvečírka“ hromadu, její tváře byly vždy růžovy, modré pěkné oči leskly se jí čilostí. Byla dosud hezká, třeba jí bylo přes třicet, rysy tváře byly pravidelné, nosík drobný a vlasů měla hodně; jen přední zuby po dětech se jí kazily a vypadávaly a malé ruce byly od těžké práce tak popraskány a drsné, že kůže na dlaních lidské kůži téměř se nepodobala. Blažková byla vždy veselá, po otci chytrá, trochu prudká, na děti přísná, mezi hospodyněmi i sousedy pro svou horlivost dosti oblíbena.“⁷⁸

V 19. století platila pravidla pro oblékání, aby bylo na první pohled jasné, je-li žena svobodná, vdaná či vdova. Mladá, dosud neprovdaná děvčata nosila vlasy rozpuštěné a

⁷⁵ NOVÁKOVÁ, T. *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Cit. s. 82.

⁷⁶ O svatbách 19. století viz níže - kap. 3.7.

⁷⁷ Děti po svých rodičích přebíraly náboženství. Hlásili-li se rodiče k rozdílným církvím, syn, jako mužský potomek a pokračovatel rodu, přijímal víru po otci.

⁷⁸ NOVÁKOVÁ, T. *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Cit. s. 92-93.

nezahalené. Jakmile se vdaly, staly se z nich „ženy“, kterým náleželo schovávat vlasy pod šátkem nebo čepcem. (Tento zvyk dokládá přísloví o vdaných ženách, o kterých se i dnes říká, že jsou „pod čepcem“, ačkoli symbol čepce nahradil například prsten na ruce.) Zvláště na slavnostech, ke kterým svatba bezpochyby patří, byla pravidla ještě přísnější. Dle honosivosti oděvu se posuzovalo i společenské postavení. Blažková se proto chtěla náležitě vystrojit. „Jako „stará svarde“ musí mít plášť na sobě, hlavu v čepci, loubku a šatě zakuklenou, aby bylo znát, že je ženou, (...).“⁷⁹

Panímáma si nechala šaty vyspravit a vyžehlit u švadleny, a pověřila svoji nejstarší dceru Máňu, aby šatstvo v pořádku a včas přinesla domů. Blažková mohla pověřit kohokoli – děvečku, mladší dceru, ..., ale ke nejstarší dceři chová největší důvěru. Přeci jen Máňa byla její první dítě a Blažkovou k ní přitahuje vřelý mateřský cit. Také, jako dceru, ji připravuje na její budoucí poslání manželky a matky – proto na Máňu upírá větší pozornost, požaduje od ní větší disciplínu a poslušnost. Na druhé straně sama dcera Máňa si je vědoma větších nároků ze strany matky. Lichotí ji, že ji matka důvěřuje, a proto právě ji posílá pro šatstvo ke švadleně. Máňa velice ctí svoji matku a snaží se jí vyhovět. I když by raději šla na svatbu, podívat se na nevěstu a všechnu krásu, poslušně z rána vychází splnit požadovaný úkol. Úcta k rodičům je hlavním tématem povídky *Z rána před svatbou*.

„Za tehdejšího času (psal se rok 1841) děti tuze rodičů se bály, věřily, že rodiče hned po Pánubohu sluší ctíti a že jsou jim děti zcela pod moc dány.“⁸⁰

V předchozích textech jsme na podobné téma nenarazili, ale v dalších povídkách se tato problematika objeví. V prvních dvou povídkách nalezneme spíše opačné pohledy – *Drobová polévka* a *S nůši* naopak připomínaly neúctu a odvržení rodičů vlastními dětmi.

Nechceme opomenout mužské postavy. Samozřejmě se v této povídce vyskytují. Již jsme zmínili syna Bobše, který se děje nijak neúčastní, ale objevuje se zde i postava manžela a otce, pantáty Blažka. Ten ale buďto v promluvách nevystupuje, nebo „odejde za obchodem“. Zastínění maskulinních postav je možné přisoudit celkové pojetí povídky, které se točí kolem svatebních příprav, sféry, do které muži nezasahují. Tento fakt nám jen potvrzuje, že muž bývá součástí vnějšího společenské sféry, žena naopak vnitřní.⁸¹ Muž se stará o styk s vnějškem - proto obchoduje a finančně zabezpečuje svoji rodinu. Žena, ze společnosti do jisté míry vyčleněna mateřstvím, se stala bytostí vnitřního, intimního, bezpečného světa. Žena v 19. století byla především „matkou“, která se starala o socializaci

⁷⁹NOVÁKOVÁ, T.: *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Cit. s. 88.

⁸⁰ Tamtéž, cit. s. 91.

⁸¹ S tímto rozdělením se dále setkáme v povídce *Před pohřbem* a *Halouzky*.

dítěte. Mateřství bylo pojímáno jako intimní záležitost, souviselo s prostorem uvnitř domu, tedy s vnitřním prostorem. Svatebním rituálem žena vstupuje do, pro ni, nového světa a neznámého prostředí. Jako při každém rituálu začleňovaný potřebuje jistou psychickou pomoc, podporu a radu. Při svatebních přípravách se tedy nevěsta obklopuje ženami, které by jí tento přechod měly usnadnit. Z tohoto důvodu je jasné, proč zde Teréza Nováková upozadila mužské postavy.

3.4 Před pohřbem

Povídka *Před pohřbem* se věnuje ústřední postavě – mladé Holáskové⁸², ženě středních let, která chystá pohřeb své dceři. Všechny přípravy na pohřeb a hostinu zvládá mladá žena sama (ze strachu z nákazy, na kterou děvčátko zemřelo, jí nepomáhají sousedky, ze zášti tchýně a její vlastní matka bydlí daleko).

Mladá Holásková je dokonalým prototypem všech modelů mateřství: matky „obětovné“, matky „bolestné“ i matky „chápatel“. Manželé mají snad šest dětí a mladá mlynářka (Holásková) ke všem chová velmi silný mateřský cit. Jako matka obětivá se snaží dělat v první řadě vše pro děti. Jako mlynářka se musí starat navíc o hospodářství, ale dokáže snoubit práci s výchovou. K biologické funkci matky je přidána i funkce vychovatelky. Pro své děti by mladá žena chtěla lepší život, než sama poznala. Ráda by je poslala na studia, aby si tak zajistili slušnou živnost. Matku bolestnou zpodobňuje Holásková, když si uvědomuje křehkost dětí. Nejen smrtelných nákaz (na jednu z nich zemřela její dcerka Anička) se strachuje a chrání před nimi děti (zamezí jim i přístup k Aniččině rakvičce, aby se podruhé nenakazily), ale obává se i o jejich budoucnost (co s dětmi bude, až zestárne).

Smrt dětí byla v 19. století častá. I proto mívali manželé velký počet dětí, zvláště na venkově, aby zajistili pokračovatele rodu nebo potomstvo, jenž se o ně ve stáří postará. Přesto s každou smrtí přicházela ztráta, a tomto případě byla Holásková na ztrátu dítěte sama a velmi trpěla. Holásková tím, že nejstaršího syna Jeníka udělala sobě rovným, vzala na sebe i podobu matky chápatel. Holásková tedy ze všech úhlů pohledu zobrazuje modely mateřství. Opět, jako v předchozí povídce, je především „matka“, a jako taková je bytostí intimního prostoru.

U Holásků nalezneme také posláním manželství 19. století, jímž bylo vytvořit z ženy dokonalou bytost soukromého prostoru – tzn. být řádnou hospodyní a manželkou. Být

⁸² Jako v předchozích povídkách popis hlavní postavy: „(...), když sundala všední šakonový šátek, teprve bylo vidět, jak je hezká, jaké má čelo nezrýhované, drobné tahy, pěkná ústa a dosti ještě zachovalé zuby. Byla vlastně celá drobnoučká, slabého těla a malých úzkých nohou a rukou.“ (NOVÁKOVÁ, T. *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Cit. s. 127.)

„manželkou“ obnášelo především vytvářet manželovi spokojené prostředí. U Holáskové na tento jev narážíme coby na dědičný stereotyp:

„Ženská, milá babičko, musí bejt jako med a máslo – šemu se musí poddat, šady vyhovět, ináč ve světě nevbostojí. To už moje maminka říkávala - -“⁸³

Stereotyp přetrvával dlouho v naší společnosti, a snad bychom na něj mohli narazit i v dnešní době. Děděný názor, že žena má být svému muži po vůli, nevzdorovat mu, občas zacházel až do krajních mezích, kdy žena byla takřka nesvéprávná. To ale neplatí v manželství Holáskových.

S manželstvím je spojené i nové „zaměstnání“: již nastíněná pozice manželky a matky, navíc ale také „paní domu“. Na tento fenomén narážíme ve vztahu mladé Holáskové a její tchýně. (Nenechme se mýlit, že jde, jako v předcházející povídce, o stejný vztah. Sice stále narážíme na vztah žena – žena, ale v tomto případě jsou to ženy z odlišných rodin, odlišných generací a odlišného postavení.) Mladá mlynářka velmi ctí manželovi rodiče, ale ti se proti mladým zatvrdili. Snad proto, že museli opustit svůj mlýn, vybudovanou živnost a vlastní dům a přesunout se na výminek. Tím, že přepustili hospodářství mladší generaci, potvrdili své stáří a svoji neschopnost. Mladá Holásková si špatně zvyká na svůj nový post mlynářky, které patří majetek. Cítí se vůči starším lidem úctu a nerada zabírá to, co bylo jejich. Stará Holásková je i tělesnými proporcemi o hlavu větší než „nevěsta“ (jak nazývá mladou Holáskovou) – i v tom lze spatřovat jistou nadřazenost.

V povídce *Před pohřbem* je dalším vystupujícím jevem přetrvávající víra v čest. Lidé se bojí pomluvy lidí. (Mladá Holásková se strachuje, aby měla poklizenou a vše přichystáno na pohřební hostinu. Mlynář se obává, aby je lidé nepomluvili, že pro své rodiče neposlal a oni nepřišli na pohřeb. Stará Holásková má obavy z pomluvy, že nepřišla na pohřeb.) Venkovské obyvatelstvo bývalo většinou chudé. Jediné, co skutečně vlastnili, byla jejich čest. Čestnost byla chápána odlišně, než ji chápeme dnes. Pro člověka 21. století je čest určitou vlastností, jenž získá (čestný je ten, jenž vykonal dobrý či prospěšný čin). Pro člověka 19. století byla vrozená a člověk si čest musel bránit.

Nakonec jsme se dostali k nejdůležitějšímu vztahu celé povídky, a to vztah matka – dcera. Aničku, svoji nejstarší dcerku, měla Holásková ze všech dětí nejraději. Těšila se na budoucí silný vztah, který jen matka s dcerou naváže.⁸⁴ Přeci jen by Anička pomáhala matce

⁸³ NOVÁKOVÁ, T. *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Cit. s. 129.

⁸⁴ Vztah matka – dcera je trvalejší než vztah matka – syn. Syn se v určité chvíli musí vzdát od matčina lůna a přijmout svoji roli muže, ochránce, živitele. Matka s dcerou si svůj vztah udrží až do dospělosti (občas dcera přejímá určité zvyky chování od matky).

s živností, v domácnosti,... Holásková by se těšila na její svatbu a pomáhala by jí s přípravami na přechod do manželského a později mateřského stavu. Dcera by jí byla tou nejmilejší společnicí, předávala by jí své zkušenosti a rady.

Je důležité zmínit se o postavě mlynáře. Ten, ač je to otec zemřelé Aničky, až do příchodu své matky neprojevuje žádnou lítost. Jako by bez matčiny přítomnosti nemohl dát volný průchod svým pocitům. Holásek se stará především o živnost. Do děje příliš neprostopuje, svými výpověďmi buďto spílá manželce nebo přivolává svoji matku. Jako otec je však starostlivý a moudrý. Pro své děti by, tak jako jeho manželka, chtěl vzdělání a nadějnou budoucnost. Jako pokroková se jeho postava jeví především ve smýšlení o rovnoprávnosti dětí – nerozlišuje, že dcery by se měly vdát (nejlépe do zámožnější rodiny), chlapci se vyučit řemeslu (popřípadě si najít pracovitou nevěstu, která by se starala o jejich pohodlí).

3.5 Halouzky

Povídka *Halouzky* je tragický příběh o obětavosti. Hlavní jsou dvě ženské postavy: matka a dcera. Povídka se odehrává ve dvou dnech posvícenských příprav u rodiny Kroulíků. Starší Kačenka je zasnoubená s chlapcem ze sousední vsi, mladší Anička se připravuje na svoji první „muziku“.

Text začíná větou : „Manželé Kroulíkovi mají jen dvě dcery.“⁸⁵ Je zajímavé, že zmínka o dětech je v první větě povídky. Můžeme jen soudit, že snad proto, že děti bývaly na venkově sice samozřejmostí, ale i velkým darem od Boha. Za „normální“ se považovaly početné rodiny – opět zde narážíme na genderový stereotyp: nerodila-li žena děti, byla společností považována za méněcennou.

Anička, mladší dcera, je miláčkem svých rodičů. Její matka si plánuje svůj život v těsné blízkosti své dcerky. Opět narážíme na fenomén mateřské lásky, obětující. Starší dceru Kačenku vyvdají a rodina jí vyplatí věno. Anička tedy zůstane doma, zdědí tak chalupu s malým hospodářstvím a bude nablízku svým stárnoucím rodičům.

Stejně tak, jako v předchozích povídkách, i zde Kroulíková zastává svoji roli manželky, matky a hospodyně.

Jen malou zmínkou o „děveče“ si můžeme dotvořit představu o tehdejší společnosti. Motiv služebné – děvečky se v povídce *Halouzky* objevuje vůbec poprvé (první zmínka o

⁸⁵ NOVÁKOVÁ, T. *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Cit. s. 136.

pomocníci se vyskytla v povídce *Drobová polévka*, kde Manča byla sirotek, tedy spíše adoptovaný člen rodiny nežli nájemná síla). V 19. století probíhala výrazná feminizace služebnictva, což se projevila i ve venkovské společnosti.⁸⁶ Služebnictvo obstarávalo těžší práce, většinou manuálního rázu, jako bylo zatápění, donášení vody, úklid a občas pomoc v kuchyni nebo s dětmi (do kategorie služebných můžeme řadit i chůvu nebo kojnou, což jsou ovšem záležitosti čistě měšťanské). Na venkově platily jiné podmínky. Ženy a dívky byly součástí pracovních úkonů odedávna. Pomáhaly při pracích na polích, v domácnosti, staraly se o děti a podobně. V 19. století je už i na venkově běžné, není-li rodina vyloženě chudá, mít ve stavení děvečku.

Zmínku o „Aničce, která se poprvé chystá k muzice“, lze vidět jako přechodový rituál. 19. století nepřinášelo žádné poznatky o tom, že by si společnost uvědomovala jakýkoli vývoj dítěte – do kolika let je považováno za dítě, odkdy je dospělý atd. Nebyla známá, natož nějak definována či pospána, puberta. Osobu, která již očividně nebyla dítě, ale ani dospělým (např. „ženou“ se dívka stala až po svatbě a odlišovala se čepcem na hlavě), dříve nazývali pannou a jinochem, žabkou a klackem. Neexistovala sexuální výchova, nebyly ani zmínky o menstruaci nebo fyziologických změnách dospívajících. Dívky na takové přechody nikdo nepřipravoval, neměly na ně jistým způsobem ani nárok – pro mladé dívky byla nejdůležitější příprava na manželství a pozdější mateřství. Anička v této povídce se chystá na přechod do dospělejšího světa. Oním mezníkem má být právě „muzika“ (společenská událost podobná dnešním zábavám či bálům). Na této slavnosti se dívka předvádí jako potencionální manželka, ukazuje své kladné vlastnosti a svoji krásu. Dává tím najevo, že je připravena post budoucí manželky a matky.

Příběh bohužel nekončí šťastně, jak by se mohlo zdát. Anička po krátké nemoci umírá, a s její smrtí přichází obtíže. Kvůli podezření z moru je zakázána muzika i posvícenské oslavy.

„(...) ženy a dívky zanedbávaly uklízení a pečení koláčů i vaření a jen si povídaly o mladé nebožce, která se ještě přede dvěma dny tolik těšila na svou první o hodech muziku. Muži zase hovořili o rozličných minulých morech, úředních opatření, doktořích a felčarech.“⁸⁷

Místo posvícenských koláčů Kroulíková peče koláče na pohřební hostinu. S tragickou smrtí končí i nadějná iluze klidného stáří rodičů, které chtěli spojit s Aniččíným životem.

⁸⁶ Na venkově si fenoménu nájemných pomocných sil lze všimnout již dříve. Byly to spíše ale občasné výpomoci při sezónních pracích (např. při žních). Tito lidé nebyli doslova označováni jako „služebnictvo“, výraz patří spíše do měšťské společnosti. Venkov nejčastěji užíval termínů jako čeledín, děvečka.

⁸⁷ NOVÁKOVÁ, T. *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Cit. s. 159.

Nastává zde nové propojení dvou žen, dvou matek – Kroulíkové a Zahálové. Obě mají děti a obě cítí bolest, když jedno ztratí, nenávratně zmizí z jejich života. V zakódovaných rolích mají svá dítka opatrovat před nemocemi a všemi špatnostmi. Kroulíková v tomto ohledu jako by selhala. Jediný, kdo její bezmoc může pochopit, je druhá matka, v této povídce Zahálová. Situaci, smrt vlastní dcery, poznala i Teréza Nováková. Můžeme se pouze domnívat, do jaké míry ovlivnil smutný zážitek samotný text. Jisté je, že povídka je založena na silných citech, vcelku protichůdných (radost versus smutek, smích a zpěv versus pláč, ...), které dotváří samotný tragický půvab povídky *Halouzky*.

3.6 Na faře

Jak už název napovídá, děj povídky se odehrává kolem jedné farní oblasti, zásadní momenty se tedy dějí na faře a v přilehlém okolí. Přímo na farnosti probíhají nejdůležitější momenty venkovského života – křty, zadání a svatby, pohřby. Nováková i v této povídce nastiňuje manželskou a mileneckou problematiku.

Důležité je uvědomit si tehdejší význam církve při uzavírání manželství. Církevní požehnání bývalo považováno za nejvýznamnější. Po tridentském koncilu, roku 1563, bylo manželství přijato jako jedna ze sedmi svátostí (koncil schválil text *De reformatione matrimonii*). Církev naopak měla také jako jedná pravomoc stanovit překážky v manželství – oddělit manžele od stolu a lože.⁸⁸ Sňatek se uzavíral v době, kdy byl manžel schopen uživit rodinu, tzn. byl vyučen nebo například zdědil majetek (hmotný statek). V manželství se spojily dva majetky, což přinášelo mnoho povinností. I z tohoto důvodu se lidé nezamilovávali tolikrát jako dnes. Zamilovanost přicházela až po svatbě – souvisí s jistým porozuměním a spoluprací mezi manželi.

S vědomím kontextu sňatků 19. století se vrátíme zpět k povídce *Na faře*. V té se totiž prolíná milenceví s manželství. Milenecký je vztah Milky a Františka, kterým ve svatbě zabránil Milčina promiskuita a Františkův otec, jenž si nepřeje oženit svého syna s dívkou odlišné víry. Milka je zajímavě charakterizovaná postava. Jako jediná z celého povídkového souboru se vymyká feminní stereotypizaci a je spíše maskulinním typem – je divoká, velmi vzpurná a živá povahy, záletnická,...- její charakter vytváří vlastnosti, které bychom přisoudili nejspíše mužům a mužským postavám. (Zmiňujeme se zde o dvou světech, mužském i ženském, o jejich odlišnostech. Rozdílnost světů, podle Oakleyové – mužský svět je „útočnější a nezávislejší“, oproti tomu hlavním znakem ženského je větší vnímavost ve

⁸⁸ Nemožnost druhého sňatku před tváří Boha je platná dodnes.

vztazích k druhým.⁸⁹⁾ František je naopak mírný, klidný, tichý a mlčenlivý. Do jejich vztahu vstoupí postava kameníka, se kterým Milka otěhotní. V celé vsi, kde se příběh odehrává jsou nastolena jiná pravidla, týkající se žen, než jsme poznali dosud.

„Každá, než se provdala, měla hochů třeba mandel, „na kalandě“ se jich vystřídalo několik, než pro některého se rozhodla. Divokých manželství, křtů nemanželských dětí bylo ve Skalce, k rozhořčení pana pastora prosečského a pana faráře na Mladočově, vždy velký počet, aniž to překáželo holkám neb jejich rodičům. Mnohá matka, vzpomínajíc vlastní mladosti, byla pyšna na dceru, dovedla-li upoutati několik sedláckých synků neb hochů z větších chalup (...)⁹⁰

Povídka *Na faře* otevřeně staví do popředí ženy, které svým způsobem vládnu obci a mužům, v ní žijících. Jsou záletné, ale žádné faux-pas jim nehrozí. Čím víc chlapců se o dívku uchází, tím větší hodnotu dívka má.

Cenila se především „zachovalost“, a to jak u chlapců, tak u dívek. U muže bylo nejdůležitější, zda příliš nepije (alkohol). U dívky bylo nejdůležitějším panenství – vstupovala do manželství jako nepopsaný list (u muže se předpokládaly erotické zkušenosti). To platilo i zde. „Flirtovat“ Milka mohla, ale jakmile otěhotněla, její hodnota klesla a otec ji musel co nejdříve provdat – nastávající muž se musel smířit s tím, že mu Milka do manželství přinese nemanželské dítě; Milčin otec naopak s tím, že Milku neprovdá s takovou slávou a svatba se musí uskutečnit dříve, než lidé poznají, že je těhotná (opět jsme u otázky cti); a Milka se vdá za muže z nutnosti a bez lásky. Celý sňatek je domlouván spíše jako obchod – jsou určeny podmínky, jak má nastávající manžel Nepraš o Milku a její dítě pečovat atd., sepsala se i manželská smlouva.

Dalším mileneckým vztahem je láska Helenky, Milčiny dcery, a Honzíčka. Ten dospěje až v manželství, přičemž se sňatek opět neobešel bez potíží. Vyjde najevo, že Nepraš (nevlastní otec Helenky) si neosvojil nevlastní dceru, ta tudíž byla nemanželská a pro Honzíčkovu vysoce váženou rodinu by takový svazek znamenal hanbu. Vše nakonec upraví již zmíněná manželská smlouva. Nepraš se nechá zapsat do křtícího listu jako její otec a svatba se může uskutečnit.

Důležitou postavou, především v příběhu Helenky a Honzíčka, je vdova⁹¹ Hernyška. Ta z počátku vystupuje jako nenápadná postava, schovanka, ale později významně ovlivní

⁸⁹⁾ OAKLEY, Ann: *Pohlaví, gender a společnost*. Praha: Portál, 2002. Par. s. 45.

⁹⁰⁾ NOVÁKOVÁ, T. *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Cit. s. 162.

⁹¹⁾ Pohled na „staré vdovy“ se po staletí utvářel. Ve středověku bylo vdovství považováno za posvátné, znamenalo návrat k čistotě (ovdovělý jedinec nemá sexuální život). Pojmy vdova a stará panna se v povídce *Na faře* překrývají. (Hernyška byla původně schovankou u bohatého muže. Ten si ji později vzal za manželku, aby po něm mohla zdědit majetek; Hernyš sám neměl žádné děti a Kristýnku, jak se Hernyška jmenovala, bral jako

příběh jako „dohazovačka“ – dohazovači mívali na starost seznámení snoubenců, zjišťování jejich počestnosti, majetnosti a zachovalosti. Bývali to buďto staří rodinný známí, příbuzní, nebo „staré drby“, které mívaly o všem přehled. Hernyška byla od každého trochu. Nejvíce byla ale Helenčinou rádkyní a nahrazovala jí babičku.

Musíme zmínit i mužskou postavu, manžela a otce Nepraše. Vlastnostmi to byl úlisný člověk, který jen pro zisk majetku přecházel z víry na víru a uzavíral manželství. Lásku k dětem, kterých měl za tři manželství požehnaně, rozlišoval. Upřednostňoval vlastního syna Bohouše. Předně proto, že to byl prvorozený syn, pokračovatel rodu a řemesla (obchodu). Jeho několikáté manželství bychom mohli z počátku odsoudit. Avšak mělo své důvody. Otec, jako maskulinní osoba starající se o finanční zajištění rodiny, se nemohl a neuměl postarat o děti a domácnost. Proto se po smrti manželky (Milky) musel znovu oženit, najít vhodnou a dobrou matku pro všechny děti a starostlivou hospodyní.

Další raritu, kterou nám povídka *Na faře* zprostředkovává, je pocit odcizení a studu za vlastní matku. Ve všech ostatních povídkách spatřujeme silnou citovou vazbu z pozice matky i dcery. Dle feministické psychoanalytičky Nancy Chodorowové je dcera pokračováním své matky, tato souhra tvoří nepřerušitelný vtaž. Zde to ovšem neplatí, dcera doplácí na matčiny hříchy a žije s pocitem křivdy.

„(...) často se jí v srdci ozvala prudká bolest, že měla býti zamítnuta za vinu, které nespáchala; děsila se, že by opět mohla býti řeč o minulosti matčině, zamlčovala se, hleděla kolem sebe bázlivě. A nejustrašeněji se dívala, když panímáma její neb tchán začali o dokonalé babičce Neprašové, kterou ona v rodě plně nahrazuje; tu hned ze sednice odcházela, kdesi v samotě se ukryla a tam dlouho plakávala.“⁹²

Svůj podíl na tomto faktu sehrála i matčina smrt (Milka zemřela, když bylo Helence asi 5 let). Dcera se tudíž neměla ke komu identifikovat a vyrůstala v naprosté osamělosti.

Výstřednosti světa mužů a světa žen jsou zobrazeny v této povídce jako jedinečné. Je nesmyslné říci, že svět mužský stojí na opačném konci než ženský, oba světy nelze takto srovnávat, stejně tak, jako nelze srovnávat „ženu“ a „muže“, ale musíme brát v potaz i okolní vlivy.

vlastní.) Neprovdaná stará žena bývala v 19. století výjimkou, lidé si takové ženy spojovali s negativními vlastnostmi (hašteřivost, nervozita).

⁹² NOVÁKOVÁ, T. *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Cit. s. 255.

3.7 Rekapitulace

Teréza Nováková se venkovskou tematikou zabývala již ve svých dřívějších pracích. Teprve až povídkovým souborem *Úlomky žuly* se zařadila mezi realistické autory zabývající se venkovskou prózou, mezi tzv. venkovské realisty. Umělecky zobrazili východní Čechy minulosti i své přítomnosti také Karel Václav Rais, Antal Stašek i Alois Jirásek⁹³ – na rozdíl od nich Nováková nepocházela z východní části Čech. Do nitra světa českého venkova se sama musela dlouhá léta postupně propracovávat, její cesta k „duši“ vesnického člověka nebyla bez obtíží a psychických i společenských zábran.⁹⁴ Teréza Nováková začala na Skutečsku, Litomyšlsku a Poličsku vytvářet myšlenkově závažná díla, která překračovala hranice venkovského realismu až k postupům psychologické prózy. Tak, jak se Nováková seznamovala se životem venkova, sílil také v její tvorbě smysl pro realitu všedního dne a pro postavy ničím se nelišící od městských svými tužbami, ale nemožnosti na jejich naplnění.⁹⁵ Nováková, jako cizinka ve východních Čechách, začala pronikat hlouběji do lidské společnosti a hledala její hlubší a lepší jádro. To ji z měšťáctví, které znala z Prahy, a které můžeme označit za povrchní, dovedlo až na venkov, k lidem jakoby vyděděným mimo lidskou společnost, obyčejným a prostým, ve kterých našla skutečné kouzlo a „živé“ slovo pro svoji tvorbu.⁹⁶ Je ovšem nepřijatelné bezmyšlenkovitě zaškatulkovat literární tvorbu Novákové do „realismu“. Stejně jako můžeme její dílo interpretovat z hlediska postupů realistických, lze ji řadit, díky výběru tragických postav (výjimečných hrdinů, snílků, samotářů a rebelů), do romantismu. Tomu usměřňovala podněty uměleckého realismu. „Zkonkréťovaly a uzemňovaly její smysl pro ideální a snové, obohacovaly rejstříky jejich vypravěčských způsobů a rozšiřovaly možnosti její látkové volby.“⁹⁷ Nováková bývá nejčastěji uváděna do spojitosti s kritickými realisty. Ani to však není přesné. „Kritický

⁹³ Například K. V. Rais – *Zapadlí vlastenci*, *Kalibův zločin*, A. Stašek – *O ševci Matoušovi a jeho přátelích*, A. Jirásek – *Psohlavci*, *Mezi proudy*.

⁹⁴ ORT, J. *Doslov*. In: *Kamenité stezky*. Red. Jan Ort. Hradec Králové: Kruh, 1978.

⁹⁵ OPELÍK, J. *Lexikon české literatury 3*. Praha: Academia, 2000.

⁹⁶ Nejedlý ji srovnává s Boženou Němcovou. V jejich životech i tvorbě shledává mnoho společného. Odlišnosti přijetí jejich děl podle něho spočívá v rozlišné společenské době, kdy působily: „Tragedie Boženy Němcové jest tragedie mladé české národní společnosti, kdy nově se probouzející měšťanstvo daleko nebylo ještě schopno pochopiti, čím mu mohla býti veliká žena. Tragedie Terézy Novákové pak jest tragedií stáří téže společnosti, jež sice již oceňovala i ženy, z ní vyšlé, ale sama zatím již se tak vyžila a zestárla, že té, která přišla, aby v ní našla tajemství života, neměla již co dáti. Proto také nad tragedií Boženy Němcové, i když jest sebebolnější, plane přece jasné slunce a vane svěžest jitra. Nad tragedií Terézy Novákové však leží těžká chmurna západu, houstnoucího již šera, odumírání. Tam svítá, zde se připozdívá ...“ (NEJEDLÝ, Z. *Teréza Nováková*. Praha: Československý spisovatel, 1958. Par. s. 16.)

⁹⁷ JANÁČKOVÁ, J. *Komentář*. In: NOVÁKOVÁ, T. *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Cit. s. 259.

realismus staví do středu pozornosti společenského člověka v jeho konkrétní podobě a v nejrůznějších souvislostech v jeho vztazích ke společnosti. Provádí hlubokou psychologickou analýzu, sleduje člověka v jeho vývoji. Připomíná pravdivost, typičnost, historickou konkrétnost, je to analýza společenských vztahů i lidské osobnosti ...⁹⁸ Kritika Terézy Novákové se sice ohlíží do minulosti, bere ovšem v potaz specifické náboženské poměry a jejich zvláštnosti a přitom se tvrdě nedožaduje změny struktury tehdejší společnosti. Přesné vymezení rozsahu její činnosti není jednoduché. Nováková se pohybuje, jak jsme již uvedli, na rozhraní romantismu i realismu, čerpá z rozličných zdrojů. Její tvorba je rozmanitá, pohybuje se mezi národopisnými studii i beletristickými útvary. Do rámce uměleckého směru ji můžeme zařadit vždy jen dle jednotlivého zkoumaného literárního textu.

Povídkový soubor *Úlomky žuly* je zaměřen na ženy, jejich postavení ve společnosti a v rodině, na ženské pocity, ženské pojetí světa ... Ženské postavy jsou v povídkách zobrazeny z mnoha úhlů a zřetelně se jedná o rozličné typy. V žádné povídce se nevyskytuje ženská postava vlastnostmi, vzhledem či povinnostmi shodná s jinou. Naskytne se nám pohled na ženy z věkově odlišných pozic (děvčata, mladé ženy, matky, stařenky), zastávající různorodá „zaměstnání“ (hospodaří, pomáhají mužům při práci, jsou matkami a manželkami) či postavení (setkáváme se s ženskými postavami, které jsou bohaté i žebračky). Rozdíly, zejména generační, se projevují hlavně ve zkušenostech. Mladé hrdinky většinou netuší, jak mají jednat, kdežto starší ženy respektují své zkušenosti i svůj věk, a nepouští se do nepředvídatelných událostí (příkladem je povídka *Na faře*). Jediné, co mají tyto ženy společné, je zasazení do venkovského prostředí. Nováková klade velký důraz na sepětí člověka s přírodou. Vesnici, její popis a s tím související úmyslné umístění fabule próz, chápe jako morálně čisté a nezkažené prostředí.

Nováková se v povídkách snaží postihnout různé podoby ženské krásy. V 19. století zůstávala žena především symbolem víry. Nastával tedy konflikt, jak pojmout její „tělo“ a její „duši“. Církev se snažila udržet si jednoznačně věřící ženy. Uvědomovala si, že hluboce zbožná matka učí své děti modlitbám, a tím je víra šířena po generace. Zbožnost náležela mezi ženiny vlastnosti. Žena měla nejen duchovní „krásu“. S postupem doby se měnil i ideál tělesné krásy. I rozvíjející se medicína se zaměřovala na podoby ženského těla, lékařská literatura se zajímala o těla dospívajících dívek, těhotných a šestinedělek (tyto lékařské

⁹⁸ VLAŠÍN, Š. a kol. *Slovník literární teorie*. Praha: Československý spisovatel, 1977.

příručky a vzrůstající zájem přinášel až konec 19. století).⁹⁹ Nově počal být „ideál“ prezentován na ženských postavách¹⁰⁰ a spoluutvářel tím konstrukt feminity.

V souboru *Úlomky žuly* jsou představována děvčátka, mladé dívky, ale i staré ženy. V jejich popisu Nováková nachází vždy něco jedinečného. Všechny hrdinky jsou tedy „hezké“ v jakémkoli věku. Výjimečná a důležitá je i jejich vnitřní krása (charakter). Venkovské ženy, které jsou v povídkách prezentovány, neměly možnost kosmetických úprav a líčení, které známe v současnosti, v 21. století. V zámožných, především měšťanských vrstvách kosmetiku znaly. Na venkově si ženy vystačily se znalostmi (přímo svými nebo tzv. babskými radami). Užívaly heřmánek, rozmarýn (jako abortivní prostředek), mléko (na mytí obličeje), tvaroh, olej a vepřové sádlo. K líčení využívaly uhel (pro začernění obočí), sádlo (pro lesk vlasů), mouku (místo pudru). Stále platilo pravidlo, že „slušné ženy se nelíčily“ (cokoli viditelného bylo považováno za nepatřičné). Krásnou ženou, která reprezentovala svého muže, venkovská společnost druhé poloviny 19. století viděla jako „kulatou“ a „švitořivou“. Teréza Nováková se nebojí zobrazovat vrásky stařenek, buclaté tváře nebo statnou postavu ženy. Přibližuje nám ženskou krásu z mnoha pohledů, v mnoha situacích, ale především stále kladně v jakémkoli věkovém rozmezí.

Všechna dějová východiska jsou ohraničena rodinou a rodinnými vztahy. V povídkách jsme se setkali s rozličnými genderovými rolemi i s rozdělením genderových stereotypů, které jsme již zmínili při analyzování jednotlivých příběhů. V rodině, která na venkově čítala mnoho osob žijících pohromadě, narážíme především na generační problémy, rovnou na více úrovních. Zřetelný je kontrast staré a mladé generace – rodiče versus jejich děti – a s tím přejímané nové situace (jako odsunutí stárnoucích rodičů na výminek, přebírání jejich hospodářství). Na druhé straně si uvědomujeme i rozlišnosti světa „starého“, dávno zapomenutého (spojeného s dodržováním tradic, užíváním archaického nářečí), a „nového“ (nově přijímaná náboženství, moderní svět bouřící se proti tradičním hodnotám).

I přes členité rodinné vztahy se v každé povídce souboru *Úlomky žuly* vyskytuje pocit samoty u ženských postav. Stařeny jsou do jisté míry již izolované od okolní společnosti. Žijí samy, uzavírají se v minulosti, ve vzpomínkách na dřívější krásu či hrdý původ. I mladé ženy trpí osamělostí – uzavřením ve vlastní rodině před světem. Matky trpí, když jejich děti opouštějí rodný dům, projevuje se tak u nich tzv. komplex prázdného hnízda. S pocitem

⁹⁹ Vycházely i náboženské spisy, které dívky varovaly před pohlavními nemocemi, hříšníky atd. Autoři často uváděli velmi barvitě příklady, aby dívky zastrašily. Církev se totiž strachovala, aby děti příliš často a v příliš raném věku nepropadaly smilstvu (za hřích se považoval jakýkoli dotyk mezi dvěma odlišnými pohlavími, ale také např. tanec). O cílenou pohlavní výchovu se snaží až 20. století.

¹⁰⁰ Nejvíce byla zobrazována Panna Marie (jako krásná, mladá, plavá dívka, zahalená v modrém plášti) a Eva („první žena“ často prezentována jako bledá, aby bylo zřetelné, že spáchala hřích).

izolace se pojí doufání - v lepší budoucnost, navázání vztahu s milovanou osobou, zajištění „vejměnku“, ale i v brzkou smrt.

Nejčastěji v povídkách nacházíme dva genderově vyhraněné konstrukty - a to manželství (s tím související milenectví) a mateřství. Láska má v pojetí Novákové ostré hranice.

Láska je vykreslena jako něžný cit. Dívky hledají „toho pravého“ muže, který by je miloval a zároveň s ním netrpěly nouzí. Rodiče naopak vyhlízejí ženicha především zámožného. Dmou se pýchou, pochází-li nápadník ze statku nebo přináší-li s sebou hodnotné věno. Po fázi zamilovanosti následuje namlouvání a svatba.

Při námluvách je důležitou osobou dohazovač/-ka (o této pozici jsme pojednali v rozboru povídky *Na faře*). Zásnuby se řídí přísnými pravidly a lze je označit za rituál (byla stanovena i doba mezi zásnubami a svatebním obřadem, která nebyla delší než půl roku). Konaly se i tzv. ohlášky (závaznost trojích ohlášek schválil už čtvrtý lateránský koncil roku 1215, jejich platnost byla znovu potvrzena na tridentském koncilu) – dávalo se tak na vědomí, že se pár hodlá seždat. Oznamovalo se v kostele, tři po sobě jdoucí neděle a to i z praktických důvodů (aby se zamýšlený plán páru roznesl ve známost; byl to i čas, kdy se zjistily možné okolnosti, kvůli kterým by se svatba musela zrušit¹⁰¹).¹⁰² Po zásnubách následovalo období předmanželské přípravy (chystala či pořizovala se výbava pro novomanžele). Pak už přicházela na řadu samotná svatba. Obřad se skládal (a dodnes v určité době skládá) z cesty do kostela. Během svatebního obřadu, který se konal v průběhu mše, za přítomnosti kněze a svědků, se kněz znovu tázal snoubenců, zda si nejsou vědomi žádných překážek, které by sňatku bránily, a také pokládal otázky týkající se dobrovolného vstupu do manželství.

Svatební obřad a s ním spojené přípravy jsou přechodovým rituálem. V průběhu příprav jsou budoucí manželé obklopeni lidmi, kteří jim pomáhají s přechodem do nové pozice. U žen jsou to starší, hlavně vdané ženy, které pomáhají s přípravou výbavy, ale i s oblékáním nevěsty do svatebního oděvu. Předepsaný oděv a doplňky platily jak pro novomanžele, tak pro svědky, nejbližší příbuzenstvo, ale i pro všechny osoby, které měly co dočinění při přípravách. Symbolika některých předmětů zůstala zachována dodnes. Například věneček na hlavě, jímž v 19. století dívky prokazovaly svoji zachovalost (čistotu pannenství), nahradil bílý závoj či korunka, který známe dnes. Pro ženu po svatbě vznikne nový svět, kde

¹⁰¹ Jednalo se zejména o to, aby nebyl ohlašovaný jedinec již ženatý (nebo vdaná), zjistilo se, je-li pokřtěný a není-li nemanželský.

¹⁰² Dnešní obdobou ohlášek jsou oznámení (oznámení na úřadech, tištěná oznámení).

bude zastávat roli hospodyně, manželky a matky. Hlavním významem manželství bylo plození potomků. V 19. století nemůže být řeč o nějakém plánování dětí.¹⁰³ Větší počet dětí znamenal ekonomický přínos a dával i větší šanci na zabezpečení rodičů ve stáří. Teoreticky do jednoho roku od svatby se mladí manželé těšili z narození prvního potomka.¹⁰⁴

Manželství, v povídkách, vypovídá o určité stálosti či stereotypičnosti – muž starající se o výdělek a finance, žena plně zastává především funkci mateřskou (rodí a stará se o děti). Mateřství původně nebylo prioritou v životě ženy. Tou bývala funkce manželky (uspokojovat sexuální i jiné potřeby muže) a hospodyně (vytvářet svému muži zázemí a spolupracovat s ním). Až od 18. století si muž osvojil vnější prostor, ženě zůstal prostor vnitřní, a tomu uzpůsobila své zájmy – starala se o domácnost (počal být kladen větší důraz na čistotu a zútulnění domácího prostředí), o okolí domu (hospodářství) a především větší pozornost se přesunula k dětem. Dbalo se na lepší stravování dětí (postupně začíná být vymezována a přizpůsobována strava pro věkově rozdílné děti) a největší význam mělo zdraví dítěte. Matka se snažila své děti uchránit před nemocemi, hlavně epidemiemi. Tím se mění i pojetí modelu mateřství. Priorita přesunující se na první místo – žena je tedy především modelem milující matky (akcent slábl na model hospodyně).

Dalším, neméně důležitým, je fenomén smrti, předkládaný v povídkách souboru *Úlomky žuly*. Se smrtí, alespoň v náznacích, se setkáme v každém povídkovém textu Terézy Novákové.¹⁰⁵ Paradoxní je, že v jakémkoli obraze smrti v povídkách nalezneme i trpící ženu. Tím je opět zřetelná feminní orientace povídek. Nejbolestněji působí ztráty vlastních dětí. Se smrtí potomka, ve všech případech navíc dcer, se matky samy těžko vyrovnávají. Navíc jsou tímto ještě více opuštěné – často zůstávají v rodině jako jediné ženského pohlaví (nebo je od dalších dívek a žen dělí velký věkový rozdíl). Smrt dítěte lze také chápat jako určité selhání funkce matky, jejíž hlavní povinností bylo vychovávat a chránit potomstvo¹⁰⁶. V povídkách zobrazenou samotu (po smrti člena rodiny) můžeme připisovat i jiné funkci a podobě rodiny. Ta dříve, v porovnání s dnešním odlišným pojetím rodiny, fungovala jako samostatná jednotka. Bývala více uzavřená před okolím. Proto její rozpad, i částečný, míval nedožrnné

¹⁰³ „O záměrné regulaci porodnosti můžeme uvažovat až od přelomu 60. a 70. let 19. století.“ (NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004. S.32.)

¹⁰⁴ O porodnosti, šestinedělí a mateřství více NAVRÁTILOVÁ.

¹⁰⁵ V povídkovém souboru *Úlomky žuly* nalezneme fenomén smrti v pěti ze šesti povídek (pouze v povídce *Před svatbou* se žádná zmínka nevyskytuje). V *Drobové polévce* zemřel manžel staré Chlebounky. Sice nepřímá zmínka. Stařena v povídce vystupuje již sama, o smrti manžela pouze vypráví. V povídce *S nůšší* umírá malá vnučka Mílínka a v závěru textu i sama hlavní hrdinka Loučková. Povídky *Před pohřbem* a *Halouzky* spojují pohřební přípravy (vždy se jedná o smrt dcery, ztrátou nejvíce trpí matky). I v poslední povídce *Na faře* se setkáváme se smrtí, pro změnu se smrtí matky.

¹⁰⁶ Srov. *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Lorenzová – Petrasová, 2001.

následky pro její zbylé členy. Nejvíce, můžeme-li soudit, na matku, která působila jako „základní kámen“ rodiny, spojovala ji a ochraňovala.

Ženským postavám celkově v povídkách není dopřáno mnoho šťastných okamžiků. Ale i přes náročné situace a osudem zkoušené postavy, mají ženy vždy ušlechtilé vlastnosti – nepřízeň osudu je nezměnila (k horšímu).

Riedlbauchová ve své studii o *Kalendáři paní a dívek českých* vystihla charaktery ženských rolí v povídkách. Podle ní charakteristiky ženské hrdinky neslouží jako návod pro správné jednání čtenářek, nepředstavují schematický typ, nýbrž znázorňují problematické osobnosti vyrovnávající se po svém, se svým životním osudem. Jejich osudy ilustrují sociální problémy dané konkrétní dobou a prostorem, kde se odehrávají.¹⁰⁷

Ženy představované v povídkách si ovšem nesmíme představovat jako omezené, vyloučené ze společenského dění (i když jsou osobami výlučně vnitřního prostoru). Ženské postavy jsou iniciátorkami různorodých aktivit, jsou důležitými součástmi každého rituálu (účastní se křtin, svateb, pohřbů). Přes svoji odloučenost od „dění světa“ (muž cestuje) nejsou nikterak hloupými, naopak překvapivě informovanými a pokrokovými osobami. I když ženy bývají v povídkách často negramotné, z rozprávek se svým způsobem vzdělávají a tvoří tak svému muži společnost při rozmluvách, občas jsou i jejich rádkyněmi. Rozpravy mezi ženami lze jednoduše označit za „klepy“ nebo „drby“, ale dokládají venkovskou vzdělanost a celkový společensko-kulturní rozhled obyvatel.

Zobrazování mužů, vyskytujících se v povídkách, vypovídá o maskulinních¹⁰⁸ vzorcích jednání. Zastávají většinou negativní role. Touží buď po majetku, oplývají vysokými ambicemi atd. Své požadavky nejsou schopné udržet – rodiny v povídkách jsou většinou chudé a často jen těžce přežívající. To můžeme trochu připisovat za vinu muži, jenž by měl být (podle stereotypů) schopný postarat se o svoji rodinu a uživit ji. Tuto funkci zde muži neplní. Jsou sice popisováni jak pracují (za stavem, na poli, jsou „za obchodem“), ale často bez valných výsledků.

V tomto rozboru povídkového souboru *Úlomky žuly* jsme se zaměřili na zobrazení ženských postav, především na postihnutí konstruktů manželství a mateřství, které jsou zde nejvíce zřejmé a originální. V textech se objevují i jiné druhy konstruktů feminity, které mohly být podrobně analyzovány, což ale nebylo předmětem zájmu této práce.

¹⁰⁷ RIEDLEBAUCHOVÁ, T. *Žena - vzor a žena – problém*. In: T.R. *Kalendář paní a dívek českých, 1894 – 1897*.

¹⁰⁸ Maskulinitou označujeme tradičně pojaté „mužství“, mužskou identitu. Mužskost bývá chápána jako „věc“, vlastnost, kterou buď někdo má nebo nemá. Hledisko teorie rolí pokládá maskulinitu za soubor vět a návodů, jak hrát mužskou roli, kterému se musí všichni muži naučit. Součástí role jsou takové charakteristiky jako sebedůvěra, ambice a síla, které dávají předpoklad k tomu, aby mužská role byla rolí dominantní.

4. Románová tvorba

Sbírka *Úlomky žuly*, s často až vyhocenými povídkami, je zaměřena na umělecké ztvárnění typů vesnických žen. Oproti tomu romány Terézy Novákové mají monografickou podobu.¹⁰⁹ Kapitulu o románové tvorbě a jejím zaměřením na mužské postavy řadíme v této práci sice do opozice povídkové tvorby (která byla zaměřena na ženské postavy), avšak bez hlavního či úmyslného zájmu vytvořit oddělené prostředí oběma typům postav. Záměrem je vymezení mužských postav v tvorbě Novákové a jejich postavení vůči postavám ženským.

Nováková vytvořila romány, na něž je dnes kladen největší důraz její tvorby. Jsou jimi: *Jan Jílek* (1904), *Jiří Šmatlán* (1906), *Na Librově gruntě* (1907), *Děti čistého živého* (1909) a *Drašar* (1914). Celá pětice románů vychází z písemných záznamů z východních Čech a vypovídají o skutečných osobách a jejich tragických osudech. Novákové náměty pro tato díla poskytla venkovská společnost okolí Proseče a Skutče, se kterou se sblížila při pobytu ve východních Čechách. Jediný román, *Maloměstský román* (1890), který napsala před svým odjezdem na venkov je fiktivní a inspiruje se životem dcery Karla Havlíčka Borovského Zdeňky.

Ve svých východočeských románech Nováková sledovala především myšlenkový vývoj společnosti. Musíme přiznat, že život na venkově 19. století se razantně lišil od života ve městech. Posun ve vnímání prostoru venkova a města nalezneme i v rozlišnostech textů povídkového souboru *Úlomky žuly* a v románové tvorbě. V povídkách jsou zobrazování venkované jako chudé obyvatelstvo, často žijící „z ruky do úst“, v ponižujících postaveních a životních osudech. Oproti tomu románové postavy, i když stále venkovské, pohlížejí na své postavení odlišně. Hospodářství vnímají jako majetek, zajímají se o společenský a politický ruch ve městech. Venkovské (lidové) obyvatelstvo je představováno jako stávající se uvědoměle součástí české národní společnosti. Zachována zůstala jistá specifika. František Kutnar¹¹⁰ připomínal fakt, že sedláci již neobdělávali pouhou půdu, nýbrž vlast (statek daleko vyšší a hodnotnější než bezejmenná a dějinami a prací generací nepoznamenaná země). V románech jsou postavy zobrazovány vývojově odlišně od povídkových. Venkovská společnost se od poloviny 19. století přetvářela v sociální skupinu schopnou hospodářsky i politicky artikulovat své zájmy. Tuto rozlišnost představuje Nováková ve svých

¹⁰⁹ Tím rozumíme dílo věnované jednomu tématu, otázce či osobnosti. V krásné literatuře osudům jednoho hrdiny, které mnohdy autor zachycuje od jeho narození až po smrt.

¹¹⁰ KUTNAR, F. *Obrozenecké vlastenectví a nacionalismus: příspěvek k národnímu a společenskému obsahu české doby vlastenecké*. Praha: Karolinum, 2003.

východočeských románech a snad právě tím je tato pětice románů vnímána jako nejvýznamnější z její tvorby.

„Není sporu o tom, že konkrétní a přímo dokumentaristicky pečlivá lokace ve všech tzv. východočeských románech Novákové i práce s nářečím nesouvisí zcela jen s autorčinými národopisnými zájmy, ale má hlubší motivaci. Je výrazem vůle ukázat výjimečné individuum jako člena konkrétního spjatého se zcela určitými místy, s určitou krajinou.“¹¹¹

Venkov je v románech představován také jako místo, kde se udržela česká kultura a s ní spojené tradice. Na venkově byla zobrazována krása české přírody, k níž se národ uchyloval v těžkých chvílích. A v neposlední řadě často docházelo k idealizaci venkova jako ideálního prostředí, kde si lidé cenili morálních hodnot.

Jan Jílek a *Jiří Šmatlán*, na které se zaměříme, jsou romány časově spadající do konce 19. století. Oba tyto spisy lze považovat za návody na spravedlivé uspořádání světa a společnosti tehdejší doby. Postava Jana Jílka, českobratrského myslitele, se snaží vzkřísit husitské myšlenky, které mu dávají sílu přečkat útisk v „době temna“. Tkadlec Jiří Šmatlán touží nalézt „boží pravdu“, kterou však překvapivě nenachází v náboženství, ale v pronikajících myšlenkách socialismu.

¹¹¹ JANÁČKOVÁ, J. *Román mezi modernami: Studie z historické poetiky*. Praha: československý spisovatel, 1989. Cit.s. 34.

4.1 Genderově vyhranění muži ve vybraných románových dílech

4.1.1 Jan Jílek a Jiří Šmatlán

Při sběru podkladů pro prvně jmenovaný román Teréza Nováková čerpala především ze zápisků Jana Jílka¹¹², jenž byl významným představitelem českého nekatolického exilu. Právě Jílkovy paměti bývají považovány za nejcennější ze vzpomínek osob žijících v Rixdorfu. Jako mimořádně obsáhlé jsou pramenem jak pro dějiny českého nekatolického exilu a fungování emigrantských kolonií, tak pro poznání duchovního světa tehdejších tajných protestantů. Svoji studii o Janu Jílkovi a své pouti k jeho hrobu Nováková popsala ve svém díle *Za Janem Jílkem* (1901).

V historickém románu se tímto poprvé objevuje typ venkovského „hloubavce“, který se snaží vzepřít své společnosti. Hlavní hrdina utíká za hranice a tím se v době temna¹¹³ snaží bojovat proti sociálnímu útlaku.

V tomto románu se vyskytují zejména mužské postavy (nebo jsou mužské postavy těmi hlavními a důležitými). Setkáváme se tedy s postavou Jana Jílka, jeho otce Jakuba, krejčovským mistrem Marelem, s otcem Augustinem Šulcem (kněz) a řádovým bratrem Ostrým, nebo s postavou kněze Pelikána.

Oproti tomu román druhý, o Jiřím Šmatlánu, se soustředí na postavy z okruhu Šmatlánovi rodiny. Nalezneme zde tedy jak mužské, tak ženské postavy, přičemž mužské postavy opět důležitostí převyšují postavy ženské.

Dějově příběh zasahuje do konce 19. století. Hlavní postava se snaží dosáhnout ideálů, kterých hlásalo náboženství. Šmatlán nejprve žije v katolické vesnici, později ji pro nemožnost dosáhnout „pravdy“, které hlásá, opouští (přestupuje i na novou víru) a odchází do evangelické vsi na Moravu. Hlavní postava tkalce, i přes nuzné postavení, je vášnivým

¹¹² Reálná postava – Jan Jílek (30.4. 1707 Lubná u Litomyšle – 3.10. 1780 Český Rixdorf). Odešel roku 1731, v době zvýšeného náboženského útlaku, do emigrace. Usadil se v české exulantské kolonii v saském Gerlachsheimu. Odtud se tajně vydával zpátky do Čech, šířil česky psanou nekatolickou literaturu a organizoval odchody do exilu. Při této činnosti byl r.1733 zatčen a vězněn až do svého útěku r.1735. V r.1737 se stal jedním v prvních kolonistů v nově založené exulantské osadě v Českém Rixdorfu (dnes součást Berlína). Po reorganizace řádů obnovené Jednoty se stal r.1763 zastupujícím vedoucím kolegia dohlížitelů (obdoba dnešní funkce kurátora). Zemřel pouhý rok před vydáním Tolerančního patentu (vydán 1781), a byl pochován na berlínském Českém hřbitově. (NOVÁKOVÁ, T. *Jan Jílek*. Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1956. S. 7 – 8.; JANÁČKOVÁ, J. *Komentář*. In: NOVÁKOVÁ, T.: *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001.)

¹¹³ „Doba temna“ nebo „temno“ označuje období útlaku či beznaděje. Tento pojem je v českém prostředí spojován s pobělohorským obdobím (po r.1620), kdy bylo vyhlášeno obnovené zřízení zemské a povoleno pouze katolické náboženství.

čtenářem. Jeho náboženská hloubavost ho přiměla hledat spravedlnost ve světě. Naplnily jej socialistické ideály, rovnost a bratrství. Jiří Šmatlán umírá s vírou, že je hledání spravedlnosti v životě velice blízko, až do této míry jej fascinoval rozvíjející se socialismus.

Román vycházel v Čechových Květech už od roku 1900, ale knižně byl publikován až roku 1906. Jako monografický román vychází z faktického materiálu. Námět získala Nováková v Borové, kam je zasazen děj románu (i když jej autorka v knize označuje za Javorov).

Jak jsme se již zmínili v předchozí kapitole Teréza Nováková vyhranila prostor v povídkách ženským postavám a feminitě. Prostor v románové tvorbě oproti tomu přenechala postavám mužským a maskulinitě. Do popředí jejích románů se dostávají výrazné a originální osobnosti, které jsou začleněny do širokého obrazu lidového života i s folklórními detaily. Portréty nevšedních mužů, kterými Jan Jílek i Jiří Šmatlán skutečně byli, tedy nakonec přesáhly rámeček povídky a dostaly románový rozměr.

Nejkontroverznější postoj k feminitě a maskulinitě prezentoval Sigmund Freud, jehož teorie spočívá v přítomnosti či chybění penisu. Podle Freuda se chlapec cítí ohrožen otcovou nezávislostí a disciplínou, představuje si, že jej otec chce zbavit penisu. Chlapec prožívá pocity soupeření vůči otci ve vztahu k matce. Z obavy před otcem tyto pocity potlačí a přijme otcovu svrchovanost. Dívky po objevu své odlišnosti mají trpět závistí penisu. Matka (prý) dívku podceňuje, poněvadž rovněž nemá penis a nedokáže si jej ani opatřit. Nicméně dívka se s matkou identifikuje a smiřuje se s tím, že je druhořadá.¹¹⁴ Freudova definice je postavena na fyziologických znacích. Nebere v potaz výchovu, prostředí ani identifikační vzory. Přesto Freudovy následovníci automaticky považují muže za úplného, komplexně vybaveného člověka, kdežto ženám chybí penis a tedy i dostatečně pevná morálka a jasné myšlení.¹¹⁵

Romány pojaly maskulinní zaměření. Nováková mužským postavám připisuje vlastnosti a jednání, které pojmáme za „typicky mužské“. Jan Jílek, z počátku vystrašený chlapec s přibývajícím fyzickou silou přibírá i mentální odolnost. Zdolává jednu životní ránu za druhou – smrt otce, manipulaci, útlak, věznění (fyzické i psychické strádání). I přes zlomyslnosti, které mu provádí okolní svět, zůstává věrný své víře. Nováková nám tedy

¹¹⁴ *Společnost mužů a žen z aspektu gender: sborník studií*. Praha: Opec Society Fund, 1999. Par. s.70.

¹¹⁵ PONĚŠICKÝ, *Fenomén mužství a ženství – psychologie ženy a muže, rozdíly a vztahy*. Praha: Nakladatelství Triton s.r.o., 1993. Par. s. 36.

předkládá typ muže, u něhož nalézáme znaky všech typicky mužských ctností. Jílek je silnou osobností, jež zastane svoji práci (zpočátku se živí tkalcovstvím, později bojuje za společnou věc a převádí exulanty přes hranice do kolonií a buduje pro ně nové město). Věrnost víře dokazuje před soudem, kde neustále obhajuje své zásady. Jelikož muž „má být“ odvážný, i Jílek takový je a vrhá se do záchranu města při požáru (zachraňuje majetek i občany – i když by mohl utéct). Jeho útěk není naznačením jeho slabosti. Chápeme ho spíše jako odměnu za jeho činy, za vytrvalost a statečnost při věznění. Jan Jílek se nesnaží „jít proti proudu“, ale nalézá možnost, jak spokojeně žít ve světě plném útlaku.

„S Jiřím Šmatlánem vstoupil do centra esejistického ideálu člověk, který v rámci zájmu společenského pokroku a spravedlnost dovede jít čelem proti zdi.“¹¹⁶ Tento snílek je svým způsobem neustále na cestách. Vydává se po stopách „proudy pravdoucí“. Vždy, když už se mu zdá, že pravdu, které náboženství hlásá našel, objeví se další překážka nebo okolnost, která ho donutí pokračovat. I přes venkovskou izolovanost je Šmatlán informovanou osobou díky své gramotnosti. Čte noviny, knihy. Šmatlán svérázným způsobem i „školí“ sousedy. Těm, většinou negramotným, předčítá, rozebírá s nimi kulturní, politická a náboženská témata a snaží se je přivést na cestu pravdy.

Charakteristiky obou mužů Nováková dotváří již zmiňovaným nářečím, tak jako předtím v povídkách.

„Mužské románové postavy se pohybují na „rozeklané půdě“. Dostávají se na ni tím, jak se oddělují od svého prostředí, od jeho ustáleného myšlení a životních zvyklostí, jak se stávají nespokojenci, hledači, buřiči.“¹¹⁷

Kladní románoví hrdinové, se u Terézy Novákové oddělují od svého přirozeného prostředí. Autorka se nesnaží své „výjimečné hrdiny“ jakkoli neoprávněně zobecňovat. Mužské postavy nikdy nestaví do pozice soudce světa, ale právě naopak, jako svědka utiskované společnosti, oporu národa a nositele pravdy.

V románech narážíme na jednu odlišnost od souboru *Úlomky žuly*. Nováková i v těchto prozaických textech popisuje smrt či umírání, zobrazena je zde ale smrt muže (v povídkách umírá, nebo je se smrtí spojena vždy žena¹¹⁸). Muži zde umírají za dramatických okolností. Například v první kapitole románu *Jan Jílek* umírá otec Jana. Jeho postava si těsně před smrtí stihne slibem zavázat své děti k víře a v závěru kapitoly symbolicky umírá při „říkání na bibli“. Popis umírajícího člověka a poté i mrtvého těla je u Novákové ojedinělá

¹¹⁶ JANÁČKOVÁ, J. *Román mezi modernami: Studie z historické poetiky*. Praha: československý spisovatel, 1989. Cit. s. 31.

¹¹⁷ Tamtéž, cit. s. 36.

¹¹⁸ Jedinou výjimku tvoří zmínka o úmrtí manžela staré Loučkové v povídce *S nůši*.

záležitost, přesto nabitá odkazy. Obraz mrtvého těla se v textu ocitá v těsné souvislosti s vyhrocenými otázkami náboženství.

„Dejte mi knihy moje, podejte bibli, chci si na ní říkat,“ mluvil nemocný Jílek rychle a skoro divoce. (...) Nemocný posledním zbytkem sil opřel se rukama o knihu a naklonil k obrazu hlavu. I viděli všickni přítomní, (...), jak oči Jakubovy pevně a blouznivě na Krista se upírající v pohledu tom hasnou a konečně v sloup se obracejí. Ruce křečovitě v rohy bible zaryté, ponenáhlu sjely se stolu a mrtvý Jílek celou tíhou dopadl v náruč zděšeného Mikše.“¹¹⁹

Dle Oakley jsou muži extrovertnější a sebevědomější v přesvědčení o vlastní schopnosti ovládat okolí a manipulovat jím.¹²⁰ Románoví hrdinové Terézy Novákové takovými dozajista jsou. Mužské postavy nejsou popisovány jako „fyzicky silné“. Důraz je kladen na jejich mentální vyspělost a, zde musíme souhlasit s Oakley, jejich ovládání okolní společnosti. Jílek i Šmatlán vítězí nad systémem, který utlačuje jejich práva a svobodu. I když oba umírají dříve, než jsou dosaženy všechny cíle a převrat společnosti dokončen. Svým způsobem dosáhnou svých nadějí a umírají s relativně uspokojeným svědomím.

Tak tedy můžeme stavět mužské postavy do opozice ženským. Mužské postavy dosáhnou (do určité míry) svých cílů. Postavy ženské nikoli, Nováková nám je představuje jako osoby ztrápené, vidící jediné vysvobození ve vlastní smrti.

¹¹⁹ NOVÁKOVÁ, T. *Jan Jílek*. In: *Jan Jílek, Jiří Šmatlán, Na Librově gruntě*. Ed. J. Honzík. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1956. Cit. s. 15.

¹²⁰ OAKLEY, A. *Pohlaví, gender a společnost*. Praha: Portál, 2000. Par. s.45.

Závěr

Práce potvrdila, že Nováková, známá jako bojovnice za ženská práva a činitelka feministických aktivit, postavila do popředí svých povídek ženského postavy a tím vymezila zvláštní samostatný prostor a svébytné literární dílo čistě ženské problematice.

Náměty všech povídek i románů, o kterých jsme se v práci zmínili, jsou zasazeny do venkovského prostředí 19. století a vycházejí z realistického základu (nejčastěji z písemného pramene či lidových vyprávění). Autorka pocházela z měšťanské společnosti, tudíž jí byl venkov v počátcích naprosto cizí a sama si k tomuto prostředí i k venkovskému obyvatelstvu musela vydobýt cestu. O tom, jak „cizí“ pro ni vše bylo, vypovídají především podrobné popisy odívání, vybavení domácností či detailní představování rituálů (svateb, pohřbů) a poznámek o náboženském vnímání tehdejší společnosti, které prostupují celou její literární tvorbou. Všem vlivům, kterým byla Nováková vystavena a které ovlivnily ji i její pohled na venkovskou společnost, se věnovala první kapitola této práce.

Hlavní část této bakalářské práce tvoří analyzování genderové problematiky ve vybraných dílech Terézy Novákové. Jelikož autorka lobovala za rovnoprávnost žen, zaměřili jsme rozbor zejména na povídkový soubor *Úlomky žuly*, ve kterém je patrná orientace na ženského postavy. V nich se snažíme postihnout zobrazení ženy v kontextu 19. století se zaměřením na venkovské prostředí. Setkáváme se tak se sociálními rozdíly, které dnes označujeme jako feminita a maskulinita. V průběhu celého rozboru jsme se snažili nahlížet na genderové role a stereotypy právě s ohledem na zasazení dějových linií do 19. století. Ženy tedy takto vnímáme jako bytosti soukromé společenské sféry, kdežto muže naopak sféry veřejné. Charakteristické pro tento jev je rozdělení rolí v rodině. Ženám a ženským postavám bývá přiřazována větší vnímavost a citlivost, jejich hlavní „pracovní náplní“ po staletí zůstávala zejména péče o děti a starost o domácnost. Ženy měly prvořadě rodit děti, vychovávat je, vzdělávat (zejména v náboženských věcech). Muži, kteří si osvojili vnější prostředí, naopak zastávali funkci živitele rodiny (starali se o finanční záležitosti a zisk) a zajišťovali styk s vnějším okolím (často se vydávali na cesty za obchodem, komunikovali s úřady a sousedy). K rolím mužů a žen nepatří jen dělba práce (a s ní související dělba domácích prací), rozdělení je mnohem složitější. Musíme brát v potaz, že se jedná i o rozhodovací funkci. Muži byli (a jsou) v očích společnosti spíše těmi viditelnějšími a

silnějšími osobnostmi. Celou touto problematikou, na kterou narážíme v průběhu celé práce, se v současné době zabývají gender studies¹²¹.

Ty se snaží zpochybnit stereotypy tradičního rozdělení rolí mezi mužem a ženou (které stále přetrvávají) ve společenském myšlení. Ve společnosti je toto myšlení – muž v práci/zaměstnání, žena v domácnosti – bráno a chápáno jako tradiční. Právě gender studies se zabývá tímto problémem jako nerovností mezi muži a ženami. Na rozdíl od společnosti gender studies žádná jasně daná pravidla, která by muž nebo žena měli dodržovat, neuznává.

Ženské postavy vyskytující se v povídkách v podstatě lze rozdělit do dvou hlavních skupin: v jedné skupině se setkávají ženy mladé, ve druhé naopak staré (i ty se ale mírně přibližují skupině první, neboť se, alespoň v myšlenkách, navrací ke svému mládí). S tímto rozdělením souvisí i generační rozdíly. V analýze se setkáme s konfliktem matky s dcerou, matky se snachou, mladé ženy s vlastní matkou a podobně. Zajímavé je autorčino zobrazení rozřešení konfliktů. Kdežto mladé ženy a dívky řeší své problémy instinktivně, starší ženy čerpají ze svých zkušeností, respektují je a jednají tedy uvážlivěji.

Zajímali-li jsme se o ženské postavy a feminitu, museli jsme se zmínit i o postavách mužských a jejich maskulinitě. Za maskulinní v literárním světě lze považovat muže, kteří se vyskytují v blízkosti žen. Právě tím se úloha muže posouvá jinam, než by byla, kdyby v dílech nevystupovala žena. A tak, i když jsou romány věnovány osudům jednoho muže, v jejich okolí se pohybují ženské postavy - matka, manželka nebo jiná žena. Tyto ženy sice zastávají vedlejší role, to ovšem neznamená, že by jejich postavy měly menší výpovědní hodnotu. Ženské postavy dotváří děj, ale i charakteristiku mužů (hlavních postav). Nejvýraznější je postava matky v románu *Jan Jílek*. Zde, díky monografické podobě románu, sehrává postava Jílkové dějově nevýraznou roli. Ona navzdory tomu velmi silně působí na svého syna Jana Jílka – zejména v náboženské orientaci je mu podporou, rádkyní a opatrovatelkou. Sice opět narážíme na problematiku genderového modelu „matky“, jejíž hlavní činností je vychovávat své dítě. Z druhého pohledu je Jílková důkazem, že ženské postavy nejsou nikterak vyřazeny ani v románové tvorbě Novákové. Její postava provází děj od počátku až do konce, tedy do její smrti.

Při srovnávání ženských a mužských postav je důležité srovnávat i povídkovou a románovou tvorbu. Tím nedochází k významovému vyřazení některých postav. Soubor *Úlomky žuly* je věnován ženským postavám, zobrazení žen venkovské společnosti 19. století,

¹²¹ Gender studies se rozvinuly až na přelomu 20. a 21. století, jsou tedy relativně mladým odvětvím. Můžeme skrze ně zkoumat problematiku 19. století. Musíme si být ale neustále vědomi, že v tomto století nic podobného jako gender neznali.

popisům jejich rolí a přechodových rituálů. Romány *Jan Jílek a Jiří Šmatlán* se oproti tomu věnují mužským postavám a jejich úloze v přeměně společnosti. Nelze tedy striktně vymezit genderové konstrukty (stereotypy, role,...) v tvorbě Terézy Novákové, aniž bychom se zaměřili na konkrétní prozaický útvar. Autorka ve svém díle vymezila prostor sociálním rozdílným pohlaví a jejich kultuře. Samozřejmě bychom se mohli věnovat více konstruktům, než v této práci prezentovaným. To by však přesáhlo cíle, které si autorka bakalářské práce stanovila.

Genderovou rozrůzněnost postav musíme vždy konfrontovat na pozadí určitého prozaického útvaru. Nelze jednoduše říci, že „povídky jsou o ženách, romány o mužích“. To v žádném případě. Problematika postav je daleko širší. Pravdou je, že v povídkovém souboru *Úlomky žuly* nechala Nováková vyniknout ženským postavám, kdežto romány *Jan Jílek a Jiří Šmatlán* jsou orientovány na mužské postavy. Povídky, rozsahem krátké texty, se snaží zobrazit ženy v nějak omezeném prostoru. Hrdinky těchto „črt“ jsou svým způsobem uzavřeny v prostoru vesnice. V některých povídkách Nováková zobrazuje hlavní postavu, ženu, která po celou sledovanou dobu neopouští ani obydlí či místo (vzpomeňme na povídku *Drobová polévka*, ve které stařena neopustí svůj sedánek u pece). Ženy se v povídkách nehýbají – neopouští vesnici, kde se odehrává děj; zásadním způsobem nemění ani svůj společenský status (starší ženy zůstávají nešťastné, mladé plné ideálů; v povídkách se nestává, že by chudé ženy zbohatly či se jinak posunuly a zastávaly novou funkci). Ženy mění své postavení pouze v rámci rodiny. Z dívek se stávají ženy, a tím i manželky a matky. Nováková se v *Úlomcích žuly* zaměřuje právě na vymezení podstaty manželství a s tím spojeného mateřství. Mužské postavy zde svým způsobem dotváří atmosféru úplné rodiny. Opak nastává v románových textech. Zde muži vystupují do popředí. Nováková v románech zobrazuje celý život jednoho muže, hlavní postavy, od útlého dětství až po stáří a smrt. Stejně jako se vyvíjí osobnost hlavního hrdiny, vyvíjí se i zápletky příběhu, vyhrocují se předkládané situace (Jan Jílek i Jiří Šmatlán dosahují určitého vrcholu a nacházejí uspokojení na životní cestě, po níž kráčí) až do úplného konce. S posledním odstavcem románu končí jak dějové linie, tak život hlavní postavy. V románech je tak zajímavá přítomnost smrti, i když se jedná o monografie (a tušíme tedy, že vyprávění skončí smrtí hlavního hrdiny).

Je důležité uvědomit si rozdílnosti předkládaných prozaických žánrů. Na každý, povídku i román, musíme nahlížet samostatně. Teréza Nováková na pozadí jednotlivých literárních útvarů genderově oddělila ženskou a mužskou problematiku - i když ne cíleně. Povídky, v jejím podání, tedy nahlíží zejména na ženské hrdinky, romány se soustředí hlavně na hrdiny mužské. Ani v jednom žánru není druhé pohlaví vynecháno. Je pouze upozaděno

(nebo zastíněno), ale pro celkovou výstavbu dějových zápletek nepostradatelné. Chceme-li konfrontovat ženské a mužské postavy v dílech Terézy Novákové, musíme brát zřetel na jednotlivé prozaické žánry. To, co shledáme genderově zajímavé v povídkách, nalezneme i v románech. Jediný rozdíl je v hierarchii předkládaných problémů a tezí. Nelze očekávat, že Nováková v románech vylíčí například „mateřství“ se stejným zaujetím jako v povídkách. Romány jsou pro svoji monografičnost zaměřeny více na faktické údaje spojené s životem hlavní postavy. Povídky oproti tomu vypovídají poněkud obecněji. Nováková v nich poukazuje na vyhraněné problémy (chudobu, stáří nebo smrt) či razantní přechody (manželství, mateřství, vdovství).

Je zajímavé, že v románech jsou na jedinci, hlavní postavě, názorně předkládány zájmy celé společnosti (obce, rodiny, komunity). V povídkách naopak sledujeme širší kontext společnosti, abychom pochopili cíle jedince. Tak například Jan Jílek vystupuje sice jako jedinec, své činy provádí sám za sebe. Přitom touží po náboženské volnosti (nebo alespoň toleranci víry) pro všechny příznivce nekatolického hnutí – což je vlastně pointou příběhu. V povídkách, které jsou zdánlivě uzavřenější (co se obsahu i formy týče) nacházíme pravý opak. V povídce *S nůši* se až postupně dostáváme ke skutečnosti, do jaké míry je stará Loučková osamělá a odtržená od světa i společnosti, která na ni pohlíží jako na žebračku (i když jí dříve nebyla).

Díky tomuto odlišnému zaměření jsou odlišné i žánry – tuto skutečnost je důležité si uvědomit při genderovém vymezení postav v prózách Terézy Novákové.

Resumé

The aim of this bachelor's work titled „Gender Issues in Prose by Teréza Nováková“ is to depict gender-defined characters in selected works of Teréza Nováková. The main accent is put on the collection of stories called *Úlomky žuly*, where the heroines of the stories and main characters are women. In this collection, Nováková allowed full play to a depiction of a 19th century rural woman.

Teréza Nováková herself came from the city environment of Prague. She move to the countryside with her husband Josef Novák. She started to familiarize herself with rural culture, which had been foreign to her till that day, only after moving to the place of their new residence. Many sources evidence the process of her familiarization with the new culture, society and people. Eastern Bohemia provided Nováková with the possibility to concentrate on her creative work. Litomyšl gave her a narrower focus of interests and it became the basis of her ethnographic and folklore studies – which lead to her ethnographic study *Kroj lidový a národní vyšívání na Litomyšlsku* (1890), travel essays *Z nejvýchodnějších Čech* (1898), collection of stories *Úlomky žuly* (1902) and five of her novels.

The main part of the work, consisting of analyses of gender issues of literary characters, is based on analyses of the collection *Úlomky žuly*. During the whole analysis, we aim to depict a woman in the context of the 19th century, with accent on the rural environment. This way, we can see social differences, today called femininity and masculinity. We perceive the depicted characters as beings of a particular sphere of society – we perceive women as creatures of the internal environment (in the stories, we find them inside or near human habitations), men, on the contrary, can be find in the external environment (men are those who travel, work away from home). This shows us the division of social roles. Women of the 19th century were above all wives and mothers. During centuries, their „job content“ was to care for their children, husbands and households. Men, on the other hand, had the role of breadwinners of their families and they were in charge of ensuring contacts with the surrounding world.

Nováková portrays various female types in her stories. Little girls, young women, married women, old women but also mothers, wives or for example widows.

Since we have been interested in female characters and femininity so far, now we also have to mention male characters, to whom the author's novels are dedicated. The chapter about the author's novels and their focus on masculine characters is contrasted with the

analyses of her stories (and thereby with her female characters), but there is no intention to create some separate environment for both types of characters. The purpose of the analyses of the novels *Jan Jílek* and *Jiří Šmatlán* is a definition of male characters in the literary output of Nováková and of their position as compared with the female characters. Thus, distinctive and original personalities got to the forefront of the novels, and these personalities are incorporated into a wide picture of the rural life with its folklore elements. The author does not attempt to generalize her „exceptional heroes“ in any way. She never puts her male characters in the position of a judge of the world, on the contrary, she views them as victims being oppressed by the society, as pillars of the nation and bearers of truth.

When comparing male and female characters, we have to confront two parts of the author's literary output as well: her novels with her stories. While analyzing them, we have to take into account the fact that we must not confuse expressions of historic reality with an autonomous fictive world of a historic work. The nature of the selected and analyzed works is that of a fiction, not of a documentary.

The text of the bachelor's thesis is meant both for experts, especially for literary historians and students of history, and for common readers, with the aim of explaining the issue of female gender in the literary works of Teréza Nováková to the general public.

Prameny a literatura

Prameny

NOVÁKOVÁ, T. *Jiří Šmatlán*. Praha: Orbis, 1951. ISBN neuvedeno.

NOVÁKOVÁ, T. *Jan Jílek, Jiří Šmatlán, Na Librově gruntě*. (připravil J. Honzík) Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1956. ISBN neuvedeno.

NOVÁKOVÁ, T. *Jiří Šmatlán*. Praha: Československý spisovatel, 1972. ISBN neuvedeno.

NOVÁKOVÁ, T. *Úlomky žuly: výbor. Drobová polévka. S nůš. Na faře*. Praha: Odeon, 1974. ISBN neuvedeno.

NOVÁKOVÁ, T. *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. ISBN 80-7106-376-200.

NOVÁKOVÁ, T. *Kamenité stezky*. (uspořádal J. Ort) Hradec Králové: Kruh, 1978. ISBN neuvedeno.

Literatura

BARŠA, P. *Panství člověka a touha ženy: feminismus mezi psychoanalýzou a poststrukturalismem*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2002. ISBN 80-86429-06-7.

FAFEJTA, M. *Úvod do sociologie pohlaví a sexuality*. Věrovany: Nakladatelství Jan Piskiewicz, 2004. ISBN 80-86768-06-6.

Fenomén smrti v české lidové kultuře 19. století: sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století. Ed. Lorenzová, Petrasová. Praha: Koniasch Latin Press, 2001. ISBN 80-85917-79-3.

GALÍK, J. *Panorama české literatury*. Olomouc, 1994. ISBN 80-85839-04-0.

Gender a umění 19. století: studentský sborník. ISBN 978-80-903904-1-6.

HARTMUT, K. *Ženy – muži: generové role, jejich původ a vývoj*. Praha: Portál, 2006. ISBN 80-7367-145-X.

HOSTINSKÝ, O. *Studie a kritiky*. Praha: Československý spisovatel, 1974. ISBN neuvedeno.

CHALOUPKA, O. *Teréza Nováková a východní Čechy*. Havlíčkův Brod: Východočeské nakladatelství, 1963.

JANÁČKOVÁ, J. *Román mezi modernami: Studie z historické poetiky*. Praha: Československý spisovatel, 1989. ISBN neuvedeno.

JANÁČKOVÁ, J. *Komentář*. In: NOVÁKOVÁ, T. *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. ISBN 80-7106-376-200.

Kalendář paní a dívek českých. Praha 1894 – 1897.

KUTNAR, F. *Obrozenecké vlastenectví a nacionalismus: příspěvek k národnímu a společenskému obsahu češtví doby vlastenecké*. Praha: Karolinum, 2003. ISBN 80-7184-833-6.

LEHÁR, J. a kol. *Česká literatura od počátku k dnešku*. Praha: Český spisovatel, 1997. ISBN 80-202-0662-0.

LENDEROVÁ, M. *Eva nejen v ráji: žena v Čechách od středověku do 19. století*. Praha: Karolinum, 2002. ISBN 80-246-0375-6

LENDEROVÁ, M. *K hříchu i k modlitbě: žena v minulém století*. Praha: Mladá fronta, 1999. ISBN 80-204-0737-5

LENDEROVÁ, M., RÝDL, K. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. Litomyšl: Paseka, 2006. ISBN 80-7185-647-9

LENDEROVÁ, M.; JIRÁNEK, T.; DOUŠOVÁ, H. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století. I. díl: dějiny hmotné kultury* (Skriptum), Pardubice 2002. ISBN 80-7194-414-9.

MENCLOVÁ, V. *Slovníček*. In: NOVÁKOVÁ, T. *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. ISBN 80-7106-376-200.

MORRIS, P. *Literatura a feminismus*. Brno: Host, 2000. ISBN 80-86055-90-6.

NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3.

NEJEDLÝ, Z. *Teréza Nováková*. Praha: Československý spisovatel, 1958. ISBN neuvedeno.

NOVOTNÝ, J. *Kraj a dílo Terézy Novákové*. Praha 1924. ISBN neuvedeno.

NOVÁK, A. *O Teréze Novákové: se dvěma neznámými pracemi Terézy Novákové*. Česká Třebová: Fr. Lukavský, 1930. ISBN neuvedeno.

NOVÁK, A. *Podobizny žen*. Praha – Brno, 1940. ISBN neuvedeno.

OAKLEY, A. *Pohlaví, gender a společnost*. Praha: Portál, 2000. ISBN 80-7178-403-6.

OPELÍK, J. *Lexikon české literatury 3*. Praha: Academia, 2000. ISBN 80-200-0708-3.

POLÁK, J. *Česká literatura 19. století*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1990. ISBN 80-04-23906-4.

PONĚŠICKÝ, J. *Fenomén ženství a mužství: psychologie ženy a muže, rozdíly a vztahy*. Praha, TRITON, 2003. ISBN 80-7254-350-4.

RENZETTI, Blaire M. *Ženy, muži a společnost*. Praha: Karolinum, 2003. ISBN 80-246-0525-2.

Společnost mužů a žen z aspektu gender: sborník studií. Praha: Open Society Fund, 1999. ISBN nevedeno.

SVATBOVÁ, B. *Z lidské sonáty: Teréza Nováková: Korespondence*. Praha: Odeon, 1988. ISBN nevedeno.

ŠALDA, F. X. *Románové dílo Terézy Novákové*. In: ŠALDA, F. X. *Duše a dílo*. Praha 1950. ISBN nevedeno.

ŠALDA, F. X. *Žena v poezii a literatuře*. In: ŠALDA, F. X. *Boje o zítřek: meditace a rapsodie*. Praha: Melantrich, 1941. ISBN nevedeno.

VALDROVÁ, J. *Gender a společnost*. Univerzita J.E.Purkyně v Ústí nad Labem, 2006. ISBN 80-7044-808-3.

VLAŠÍN, Š. a kol. *Slovník literární teorie*. Praha: Československý spisovatel, 1977. ISBN nevedeno.